

ЮРІЙ ФЕЛЬШТИНСЬКИЙ
Володимир Попов

ВІД ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ ДО МАФІОЗНОЇ ДЕРЖАВИ

Спецслужби Росії
В БОРОТЬБІ ЗА СВІТОВЕ ПАНУВАННЯ
(1917–2036)

*Переклав з російської
Сергій Громенко*

«НАШ ФОРМАТ» · Київ · 2021

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

УДК 94(47+57)(470)"1917/2036"=161.2
Ф 40

Фельштинський Юрій, Попов Володимир

Ф 40 Від Червоного терору до мафіозної держави: спецслужби Росії в боротьбі за світове панування (1917–2036) / пер. з рос. Сергій Громенко. — К. : Наш Формат, 2021. — 624 с.

ISBN 978-617-7973-51-4 (паперове видання)

ISBN 978-617-7973-52-1 (електронне видання)

Ця книжка розповідає про історію захоплення влади в Росії державною безпекою як інститутом і простежує всі етапи цього захоплення — від грудня 1917 року, коли було утворено ВЧК під керівництвом Фелікса Дзержинського, до сучасності, коли через каскад неконституційних маневрів влада в Росії опинилася в руках ФСБ, а крісло президента здобув колишній директор ФСБ Володимир Путін.

Читач виявиться свідком смертельної і кривавої боротьби між держбезпекою та компартією, яка завершилася перемогою КГБ над КПРС у 1991 році й над усією країною — у 2000-му, коли президентом, навічно, став Путін.

Автори дослідження — доктор історичних наук Юрій Фельштинський (США) і колишній підполковник КГБ Володимир Попов (Канада) — є авторами низки праць із історії СРСР, Росії і держбезпеки. Їхня спільна фундаментальна праця розповідає про те, чим небезпечна для Росії та решти світу держбезпека, яка стоїть біля керма управління ядерною державою, і що треба зробити для ліквідації цієї нової й несподіваної загрози.

УДК 94(47+57)(470)"1917/2036"=161.2

ISBN 978-617-7973-51-4 (паперове видання)
ISBN 978-617-7973-52-1 (електронне видання)

Усі права застережено
© Юрій Фельштинський, 2021
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2021

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	9
<i>Пролог. Від ВЧК до ФСБ. Історія назви</i>	23

Частина перша

ДЕРЖБЕЗПЕКА В БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ

<i>Розділ 1. Формування радянського уряду</i>	29
<i>Розділ 2. Брестський мир і ліві комуністи</i>	36
<i>Розділ 3. Змова Дзержинського і самовисування Свердлова</i>	51
<i>Розділ 4. Серпень 1918-го: спроба усунення Леніна</i>	63
<i>Розділ 5. Повернення Леніна й відхід Свердлова</i>	83
<i>Розділ 6. Отруєння Леніна й усунення Дзержинського</i>	93
<i>Розділ 7. Партія в боротьбі за оволодіння держбезпекою</i>	145
<i>Розділ 8. Держбезпека і єврейське питання</i>	158
<i>Розділ 9. Усунення Сталіна, Берії та керівництва держбезпеки</i>	170
<i>Розділ 10. Повернення Євгена Пітовранова і сходження Юрія Андропова</i>	208
<i>Розділ 11. Інститут Офіцерів дієвого резерву як плацдарм для захоплення влади в СРСР (1981–1983)</i>	234
<i>Розділ 12. 5-те управління КГБ й агентурна мережа Філіпа Бобкова</i>	250
<i>Розділ 13. Афганська спецоперація Євгена Пітовранова</i>	295
<i>Розділ 14. Зарубіжна агентура як спосіб наживи держбезпеки</i>	314
<i>Розділ 15. Смерть Андропова як непередбачена обставина і створення держбезпекою глибинної держави</i>	328

Частина друга

ЗАХОПЛЕННЯ ДЕРЖБЕЗПЕКОЮ ВЛАДИ В РОСІЇ ТА СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛ-ІМПЕРІЇ

<i>Розділ 16. Серпень 1991-го: ГКЧП як перша спроба держбезпеки захопити владу</i>	359
<i>Розділ 17. Жовтень 1993-го і друга спроба держбезпеки захопити владу</i> ..	379
<i>Розділ 18. Президентські вибори 1996 року і третя спроба держбезпеки захопити владу</i>	404
<i>Розділ 19. Рік 2000-й: захоплення влади держбезпекою</i>	447
<i>Розділ 20. Гострі чекістські заходи, «русский мир» та гібридна війна з усім людством</i>	485
<i>Розділ 21. Створення «П'ятого інтернаціоналу» і новий порядок у Європі (на прикладі Італії та Чехії)</i>	523
<i>Розділ 22. Стратегія розколу: криголам на ім'я Трамп</i>	535
<i>Розділ 23. Війна на території противника: робота російської розвідки й агентури у США</i>	554
<i>Післямова. Розпуск держбезпеки як спосіб виживання людства</i>	598
<i>Примітки</i>	607
<i>Список аббревіатур</i>	618

Сталін був геніальним кримінальником від політики, державні злочини якого узаконювала сама держава. З амальгами криміналу з політикою і народився унікум: сталінізм.

АБДУРАХМАН АВТОРХАНОВ.
«Происхождение партократии»

Група співробітників ФСБ, направлена вами у відрядження для роботи під прикриттям в уряді, на першому етапі зі своїми завданнями справляється.

Володимир Путін, прем'єр-міністр Росії.
З виступу перед співробітниками ФСБ,
Москва, 20 грудня 1999 року в День чекіста

Ми не відмовилися від свого минулого, чесно сказали: «Історія Луб'янки століття, що минає, — це наша історія...».

Директор ФСБ Микола Патрушев.
З інтерв'ю «Комсомольской правде»
20 грудня 2000 року в День чекіста

Володимир Путін зможе залишитися президентом до 2036 року.

Газета «Ведомости»,
10 березня 2020 року

Держдума ухвалила у третьому остаточному читанні закон, який дає змогу президентові Володимирі Путіну ще двічі балотуватися на пост глави держави після ухвалення поправок до Конституції. Таким чином, він зможе залишатися при владі до 2036 року.

Радіо «Эхо Москвы».
Новини, 24 березня 2021 року

ПЕРЕДМОВА

У СРСР був один керівник, який правив довго: Йосип Сталін. Другим, уже в пострадянській Росії, став Володимир Путін. Пробувши президентом вісім років (2000–2008), та ще й чотири роки прем'єр-міністром (2008–2012) за свого ж ставленика Дмитра Медведева, Путін обігнав Володимира Леніна, Микиту Хрущова і Леоніда Брежнєва. Наступним рубежем Путіна є Сталін, який правив Радянським Союзом 30 років (1923–1953). Ці 30 років виповняться у 2030 році. Путін збирається бути президентом до 2036 року.

Приведення й прихід Путіна до влади стали найвищою точкою еволюції радянських (потім російських) спецслужб. Утворені в грудні 1917 року під скороченням *ВЧК*, уславившись своїми звірствами й винищивши мільйони і мільйони людей, переживши, разом із країною, численні пертурбації, вони незмінно, як міфічна птиця фенікс, відроджувалися після будь-якої катастрофи або кризи влади лише змінюючи буквосполучення скорочень — і тим заколихуючи пильність змученого народу: *ВЧК*, *ГПУ*, *ОГПУ*, *НКВД*, *НКГБ*, знову *НКВД*, знову *НКГБ*, *МГБ*, *КГБ*, *АФБ* (РРФСР), і паралельно *МСБ* (СРСР), на один місяць *МБВД*, потім *МБ*, *ФСК* і, нарешті, *ФСБ**.

Секретність і таємничість, які оточували цю спеціальну службу, підпорядкування внутрішній дисципліні й зарахування до ворогів усіх тих, хто не входить до її складу, найбільше нагадували розгалужений мафіозний клан, перед яким бліднула класична італійська мафія. Незмінним залишався зведений до державної політики мафіозний стиль розправ із неугодними, коли витонченими способами знищувалися цілі сім'ї «ворогів», що

* Залишаю тут і далі російські аббревіатури каральних органів так, як це прийнято у світі (КГБ, а не ССС), замість перекладати українською, що досі у нас поширене й веде до їхнього спотворення (наприклад, ГКЧП — ДКНС). Розшифрування наведено нижче у Пролозі. Так само російською залишені ГУЛАГ (Головне управління таборів), ИТЛ (виправно-трудова табори), а також ще кілька аббревіатур, які де-факто перетворилися на власні назви, як-от МГМО та ГИТИС. — Прим. пер.

теж було запозичене від сицилійської мафії, яка не доходила, втім, до знищення груп і станів, а кількісно — мільйонів людей.

До 1991 року Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС), що здійснювала політичний контроль над спецслужбами, то домінувала у вічному змаганні із чекістами, то поступалася в цій боротьбі, і врешті-решт, фактично добровільно, усунулася від влади, залишивши її в руках КГБ, який не гладко, через каскадну серію антиконституційних переворотів, за історично мізерний термін — десять років — зумів піднести свого начальника підполковника Путіна у крісло президента Росії.

Для Путіна, власне, нічого в цей момент не змінилося. Він усе життя служив у КГБ під прикриттям тих чи інших посад. З 1985 по 1990 рік він перебував у резидентурі радянської зовнішньої розвідки в Німецькій Демократичній Республіці (НДР) та працював у Дрездені під прикриттям на посаді директора дрезденського будинку дружби СРСР—НДР. Після повернення до Ленінграда продовжував служити в КГБ під прикриттям посади помічника ректора Ленінградського державного університету з міжнародних питань, потім під прикриттям посади радника й першого заступника мера Ленінграда Анатолія Собчака. Із серпня 1996 року почав працювати в Москві під прикриттям посади заступника керуючого справами президента РФ, з липня 1998 року — під прикриттям посади директора ФСБ, із серпня 1999 року — під прикриттям посади очільника уряду. І, нарешті, з 31 грудня 1999 року полковник Путін став служити під прикриттям посади спочатку в.о., а потім — президента Росії.

У цій книжці ми намагатимемося розповісти, як саме радянсько-російські спецслужби прийшли до влади, описати історію їхньої боротьби за владу із домінуючою аж до 1991 року КПРС і пояснити, чому відбудована на 2000 рік на місці колишньої Російської Федерації нова унікальна у своєму роді держава керується хунтою, що є головою мафії, підібраною за принципом абсолютної особистої відданості своєму керівникові-президенту, який спирається на чекістські структури.

Мафіозна організація, яка функціонувала поза законом і поза контролем та підпорядковувалася лише своїм внутрішнім нормам і поняттям, спочатку захопила в Росії лише одну посаду — посаду президента РФ (2000). Згодом — як коронавірус опанувала величезну країну з усіма її багатствами, а потім узялася до наступної фази розширення — експансії, приєднання сусідніх земель, які належать іншим народам.

Лише вивчивши історію народження та формування цієї унікальної чекістсько-мафіозної держави, можна осмислити те, що вже сталося, і зрозуміти, що ж саме відбувається сьогодні в Росії, хто і як нею керує, чого нам слід очікувати від засілої в Кремлі хунти, наскільки життєздатним виявиться створений Путіним і спецслужбами режим та непередбачуваними для Росії й усього світу будуть наслідки перебування Путіна при владі, які глобальні загрози несе всьому людству створена ним система, за яких обставин вар-

то очікувати її краху і що станеться після того, як кремлівсько-луб'янський мафіозний клан постане перед потребою вибору нового лідера.

Уже 1996 року, за президента Бориса Єльцина, почала вибудовуватися система, яка гарантувала перемогу кандидатові Кремля. У 1996 році таким кандидатом був демократ Єльцин, що бився із комуністом Геннадієм Зюгановим. Тоді вважалися прийнятними мале й велике шахрайство, підтасовки, мільйонні субсидії на фінансування президентської кампанії Єльцина, кинуті в його розпорядження «олігархами», оскільки, як здавалося, все це робилося на благо Росії, на благо свободи, на благо демократії. І відняти голоси у Зюганова на користь Єльцина — не такий уже й гріх. Скільки цих голосів тоді відняли, навряд чи можна визначити. Але Єльцин, який увійшов у виборчу кампанію 1996 року із 3% популярності, вийшов з неї (якщо вірити результатам виборів) переможцем. Демократія в Росії встояла. І за цю успішну піар-акцію її організатори — російські олігархи — на чотири роки отримали Росію у управління, до наступних виборів.

Саме за ці чотири роки Росія була остаточно втрачена для демократії. Олігархи, які дружно підтримували Єльцина під час президентської кампанії, у гонитві за надприбутком перегризлися один з одним. Під час цієї гризні вони ефектно, із застосуванням усіх доступних сучасних піар-технологій, скомпрометували один одного ж перед усією країною. А заодно вони скомпрометували демократичний уряд, демократичні інститути, демократичні принципи, ідеї та навіть свободу слова.

У 1999/2000 передвиборчому році, як і в 1996-му, перед організаторами президентської кампанії Путіна не стояло завдання перемогти чесно. Завданням було перемогти за всяку ціну. І цю перемогу здобули, зокрема із застосуванням технологій спецслужб — терактів вересня 1999 року і другої чеченської війни. Різних людей і служби в операції з приведення до влади кандидата Кремля і колишнього директора ФСБ Путіна наділили різними функціями. Борис Березовський відповідав за піар на «Першому», головному, каналі російського телебачення. Роман Абрамович — за фінансування. Спецслужби — за теракти і війни...

На 1999 рік кандидати в наступники президента були підтасовані так, що Єльцин, ідучи з поста, міг призначити замість себе будь-якого кандидата з викладеної перед ним колоди карт. Але в цій колоді дивним чином опинилися лише три карти з трьома офіцерами спецслужб.

Кандидатом № 1 був директор Служби зовнішньої розвідки Євген Примаков, обраний прем'єр-міністром Росії у вересні 1998 року. Згідно з планом, Єльцин мусив піти у відставку достроково, 31 грудня 1999 року, призначивши прем'єр-міністра своїм наступником і виконуючим обов'язки президента. На наступному етапі «в.о. президента» виставляв свою кандидатуру на президентських виборах 2000 року і, «перемігши на виборах», ставав президентом без доважки «в.о.».

Але Примаков розчарував Єльцина. Він загравав із Думою та комуністами, до чинного президента ставився зневажливо, вважаючи його політичним трупом. Дедалі частіше в Думі звучало слово «імпічмент». Він зрозумів, що Примаков-президент не зуміє забезпечити йому і його близьким гарантії недоторканності після відставки. Тому в травні 1999 року Єльцин посунув Примакова і призначив прем'єр-міністром кандидата № 2, колишнього директора ФСК, архітектора та ініціатора першої чеченської війни Сергія Степашина.

Степашин теж не підійшов. Керівнику адміністрації президента Олександру Волошину здалося, що Степашин заграє із головним конкурентом Єльцина на владу — мером Москви Юрієм Лужковим. Чи справді Степашин планував домовитися з Лужковим і зробити його після виборів прем'єр-міністром або так тільки здалося Волошину, ми ніколи не дізнаємося. Але в серпні 1999 року Єльцин відправив Степашина у відставку і призначив на його місце кандидата № 3, останню карту з наявної колоди, директора ФСБ Володимира Путіна. Потім, як і планувалося, 31 грудня 1999 року Єльцин оголосив про відставку, Путін став «в.о. президента», і перейменування його у «президенти» стало формальністю. 7 травня 2000 року Путін офіційно став президентом Росії.

Він прийшов у владу не як представник олігархічного клану або «Сім'ї»^{*}, принаймні не тільки і не стільки як їхній представник, а як представник тієї самої системи, у якій пропрацював усе своє життя, — як представник КГБ. Президентський пост став черговою посадою прикриття. Своїх колег із держбезпеки, колишніх і нинішніх, він мав тепер завести у вищі ешелони влади на відповідні посади прикриття і віддати їм у управління країну — її політику, економіку і фінанси, разом з народом.

За допомогою єльцинських олігархів, яких у кінцевому підсумку завжди цікавили лише гроші, він підпорядкував собі пресу й телебачення, виборчу машину та суд, пера й голоси колись незалежних журналістів і телеведучих. Станом на 2004 рік Путін тримав у руках усі ниточки управління в державі, зокрема й завзятий колись російський парламент, що вічно погрожував колишньому президентові імпічментом.

Період путінського правління 2004–2008 років було присвячено двом проблемам: консолідації влади Путіна і ФСБ та виборам наступного президента на тепер уже справді проміжний період 2008–2012 років, коли — за конституцією — Путін мав піти з влади, а сил і нахабства переписати основний закон ще не було. Кандидатів знайшлося двоє: Дмитро Медведєв, повністю контрольований Путіним, і генерал КГБ/ФСБ Сергій Іванов, ще один ставленик держбезпеки. Путін, який мав право вирішального голосу в цьому найважливішому питанні, зупинився на Медведєві, розу-

* Загальновживане в Росії визначення політичного клану родини Бориса Єльцина та його найближчого оточення. — *Прим. пер.*

міючи, що людину, яка ні на кого не спирається, він за чотири роки легко замінить собою ж, а ось старшого за рангом офіцера Іванова через чотири роки зняти вже не зможе: генерал Іванов відтіснить полковника Путіна і сам залишиться служити під прикриттям посади президента на другий термін, тим більше, що з погляду відомства не матиме абсолютно жодного значення, хто саме з офіцерів держбезпеки керує країною.

Як наслідок — президентом у 2008 році поставили Медведєва, якого всі ці роки ніхто — ані в Росії, ані за її межами — не сприймав всерйоз як незалежного лідера великої держави, навіть після російського вторгнення в Грузію в серпні 2008 року. У 2012 році, як і було погоджено ще у 2008-му, Медведєв переуступив престол Путіну. А в березні 2014 року світ поринув у темряву: Росія увійшла в Крим і оголосила цей півострів своєю територією.

Після окупації Криму світ розділився на оптимістів і песимістів. Перші вважали, що Путін зупиниться на півострові. Інші — що Крим лише початок, перший етап великого шляху, наміченого для Росії Путіним, під назвою «Новоросія», який об'єднає Росію з Молдовою (Придністров'ям) через Україну.

Кримський півострів здали без бою. Тоді всі цьому раділи: і Росія, і Україна, і решта світу — що обійшлося без великого кровопролиття*. Від європейських і американських лідерів у березні 2014 року чулося лише одне: нехай Путін скаже, що Кримом усе обмежиться, і ми дружно заживемо як раніше. Замість цього Путін оголосив на весь світ, що прийшов час виправлення історичних помилок 1991 року, в результаті яких розпався Радянський Союз; що розпад СРСР є найбільшою особистою трагедією його життя; що він російський націоналіст і це добре, коли президент Росії — націоналіст; що існує особливий російський ген, який відрізняє росіян від решти населення; є «русский мир», тобто спільнота людей, які розмовляють російською, й інтереси цього «русского мира», розкиданого по всьому світі, мають бути захищені, причому захищатиме їх Росія, незалежно від того, де ці росіяни перебувають і чи хочуть вони, щоб Росія їх захищала. І так, бажано, щоб цей «русский мир» об'єднався в межах однієї держави.

Успішний бліцкриг із захоплення Криму породив ейфорію в Росії та остаточно запаморочив голову самому Путіну. Відразу ж після анексії Криму почалася підготовка повномасштабної агресії проти України. Були очевидними кілька компонентів цієї підготовки: створення потужного військового плацдарму в Криму; проведення низки військових навчань у прикордонних із Україною районах, у Калінінградській області та на Балтиці;

* Переважно більшість українських військових об'єктів на півострові росіяни захопили хоч і без застосування зброї, але силою, що призвело до травмувань учасників з обох боків. А при штурмі фотограмметричного центру в Сімферополі 18 березня 2014 року дійшло до стрілянини, внаслідок якої загинули місцевий український прапорщик Сергій Кокурін та російський військовий з Волгограда Руслан Казаков. — *Прим. пер.*

постійне тестування повітряних кордонів і порушення повітряного простору близьких і далеких сусідів бойовими літаками Росії; безпрецедентна антиукраїнська і антизахідна пропагандистська кампанія, розгорнута на всіх каналах російського телебачення і в російській пресі; концентрація російських військ уздовж російсько-українського кордону; призов російських резервістів; засилання диверсійних груп в Україну для розгортання у східних регіонах України «громадянської війни» і подальшого виправдання вторгнення в Україну російської армії. Усе це вкладалося в загальний стратегічний план Путіна з виправлення історичних помилок 1991 року.

Уперше після 1945 року післявоєнна Європа побачила спробу захоплення однієї європейської держави іншою. Були порушені загальноєвропейський баланс сил і стабільність, європейський мир і статус-кво.

У 1990-ті роки ми стали свідками розпаду імперії, возз'єднання Німеччини і навіть втручання світових держав у югославський конфлікт. Але жодна велика держава Європи після 1945 року не намагалася змінити кордони на свою користь. Росія здійснила цю спробу в Грузії у 2008 році та ось тепер — в Україні. Як одного разу прохопився Путін, виступаючи на Червоній площі в річницю анексії Криму 18 березня 2015 року: «Ми будемо долати труднощі, які ми з вами так легко створюємо самі для себе протягом усього останнього часу».

Всі труднощі Росія й справді створювала собі сама. Але одночасно вона стала глобальною проблемою для миру в Європі.

До березня 2014 року всі європейські держави, включно з Росією, були партнерами. Від березня 2014 року Росія перетворилася на стратегічного супротивника Євросоюзу і НАТО.

Опинившись під західними санкціями, які стали формальним покаранням за вторгнення в Україну і анексію Криму, Росія зіткнулася з економічними наслідками всієї цієї діяльності: рубль впав удвічі; в країні посилилася інфляція і вирости ціни; обвалився ринок нерухомості, росіяни почали менше їздити за кордон, позаяк при низькому курсі рубля ці поїздки стали дорогими. Але широкого протестного руху в країні помічено не було, і Путін продовжував наполягати на правильності свого зовнішньополітичного курсу, відкрито проголошеного ним у березні 2014 року. Зміни цього курсу через санкції і реакцію Заходу не сталося.

Сьогодні Росія є головним і єдиним джерелом агресії в Європі. Завдання Путіна — захопити сусідні країни, що раніше входили до складу СРСР, за «українською схемою», тобто розв'язуючи війну з метою анексії територій, і стверджувати, що Росія в цій війні не бере участі. Саме так сьогодні Росія веде війну в Україні.

Одночасно Росія утримує плацдарм у Молдові (Придністров'я), причому вже після окупації Криму Путін назвав Молдову країною, яка порушує у Придністров'ї права росіян. Одночасно перший віцепрем'єр російського уряду Дмитро Рогозін, який відповідає за військово-промисловий

комплекс (ВПК) Росії, який, аби приспати пильність світової громадськості, перейменували на «оборонно-промисловий комплекс» (ОПК), здійснив спробу зібрати підписи громадян Придністров'я під проханням про приєднання до Росії, а коли молдовський уряд перешкодив вивезенню Рогозіним цієї петиції до Москви, заявив, що наступного разу прилетить до Молдови на бомбардувальнику.

На початку липня 2015 року Рогозін, який курував придністровський проєкт Путіна, запропонував видавати у спрощеному порядку російські паспорти молоді — жителям «Придністровської Молдавської Республіки» (ПМР), щоби під час майбутніх воєнних дій у Молдові не можна було відрізнити російських військових із Росії від молдовських із числа придністровських «сепаратистів» і «ополченців», як уже сталося у Східній Україні. З 500-тисячного населення, визначеного Росією як жителі ПМР, російські паспорти і справді видали 150–200 тисячам осіб.

Цю ж схему раніше використали в Абхазії та Південній Осетії, де спочатку всім охочим видали російські паспорти, після чого сталося вторгнення російської армії під приводом захисту «громадян Росії» від «утисків грузинської влади». Плани видачі російських паспортів обговорювалися і щодо етнічних росіян, які живуть у країнах Балтії.

Проте не варто перебільшувати готовність і бажання російського населення колишніх радянських республік помирати за імперські амбіції Путіна. На прикладі України стало зрозуміло, що проросійська п'ята колона, яка активно вимагала «референдумів» про статус тих чи інших регіонів України в березні-травні 2014 року, стихла після того, як російські війська увійшли в Луганськ і Донецьк, зминаючи все, що траплялося на шляху, гусеницями російських танків. Ціна війни виявилася занадто високою навіть для цих проросійських налаштованих жителів України. За належність до «русского мира» Путін пропонує занадто високу ціну: війну в Європі. Привабливою така пропозиція не здавалася.

Усі великі війни починалися без розуміння того, що з часом їх називатимуть «світовими». Навіть Адольф Гітлер, нападаючи на Польщу, не знав, що починає Другу світову війну. Він був упевнений у тому, що за наявності радянсько-німецького пакту про ненапад Велика Британія і Франція не наважаться оголосити Німеччині війну через Польщу.

Чи вірить Путін, що НАТО почне з Росією війну через вторгнення в Нарву? Чи ладен Путін розв'язати Третю світову війну заради «русского мира» і відродження імперії? Чи готові західні демократії поступитися Україною, як Чехословаччиною в 1938–1939 роках? Чи допустить світ атаку на країни Балтії, як у вересні 1939 року на Польщу?

У 2014 році ці питання виявилися риторичними. Оговтавшись від початкового шоку, сприйнятого Путіним за готовність Європи і США віддати Росії всі потрібні території, з літа 2014 року Захід почав чинити опір. Уже ніхто з лідерів світових держав (крім Трампа) не говорив про визнан-

ня анексії Криму і про те, що півострів є «споконвічно російською землею». Ніхто (крім Трампа) не подумував про скасування санкцій, поки Крим не повернуть Україні. Французи втратили гроші, але відмовилися продавати Росії військові кораблі. Президент Барак Обама вніс Росію до списку основних супротивників США. Пентагон провів випробування нової атомної бомби. НАТО розгорнув у Європі сили швидкого реагування. Країни Балтії наполягали на розміщенні в себе військ НАТО і розширенні контингенту. Нейтральна Фінляндія залучила до навчань тисячі резервістів і збільшила свій військовий бюджет. Данці заявили про готовність розмістити на своїх кораблях ядерні боеголовки НАТО. Швеція відстежувала російські підводні човни. Молдова спільно з Польщею, Грузією, Румунією і США проводили навчання. І всі разом перехоплювали російські літаки, які у 2014–2015 роках кілька сотень разів небезпечно наближалися до кордонів сусідів.

Навіть Олександр Лукашенко, якого у світі серйозно ніхто не сприймав, вважаючи його сільським диктатором, на створеному Путіним тлі забув про російсько-білоруський союзний договір і став незалежним політиком — до серпневих виборів 2020 року, які зробили з нього диктатора, схожого на Путіна.

Здаватися ніхто не збирався; Путін це зрозумів — і відступив.

Увійшовши в Крим у березні 2014 року, російський президент власноруч підписав смертний вирок державі, утвореній 1991 року на руїнах Радянського Союзу, — тій державі, котру він завжди ненавидів і ніколи не визнавав, — Російській Федерації. Через дві чеченські війни, війну з Грузією, а тепер ще й з Україною Росія 1991 року остаточно переродилася.

Одна з головних проблем Росії — численні комплекси Путіна, який намагався довести, що з Росією всі мають рахуватися, як з Америкою. Дуже важко зрозуміти і словами визначити, що саме неправильно в такому підході. Справді, є велика країна Росія, найбагатша у світі, якщо мати на увазі корисні копалини, що ховаються в її надрах. Ця країна має ядерну зброю в кількості, достатній, щоб завдати непоправної шкоди всій планеті. Проте більше в цієї країни нічого немає.

Ще всі згадують російську культуру. Так, був великий російський поет Олександр Пушкін. Його за життя цькували та відправляли в заслання, поки врешті-решт убили. Був не менш талановитий Михайло Лермонтов. Його теж цькували, теж убили. Був Федір Достоєвський — відправили на каторгу, потім у заслання. Був Лев Толстой — відлучили від церкви. А далі увімкнули м'ясорубку під назвою ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ і гробили мільйонами, скільки встигали — від власного селянства (російського, українського та іншого) і комуністичної номенклатури до Осипа Мандельштама, Михайла Булгакова, Йосифа Бродського та Олександра Солженіцина. То чому б сьогодні не визнати за цією країною, якою керують люди, що прийшли з того самого ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, права захоплюва-

ти сусідні території, увійти армією до будь-якої країни і встановити там свій режим?

Як будь-який неосвічений диктатор*, до того ж виходець із КГБ, Путін ловить особливий кайф, коли видає накази вбивати. Навряд чи особисто він хоч раз когось убив своїми руками. Але йому приємно усвідомлювати, що за його вказівкою гинуть люди. Власне, це головна ознака, за якою підібрали вузьке коло кремлівських затворників: усі вони, будучи вихідцями зі спецслужб і силових відомств, не бояться крові.

Те, що ми перерахували як слабкі сторони Путіна, сам він вважає своїми сильними сторонами. В історії і таке вже було: Сталін, Гітлер, Беніто Муссоліні... всі вони пишалися своєю грубістю і неосвіченістю.

І як людина, і як політик Путін розуміє лише силу. У цьому сенсі розмовляти з ним дуже просто. Він не знає слова «переговори». Він вважає себе хитрим і завжди готовий обдурити. Він намагається завербувати свого співрозмовника і зробити його своїм «агентом». Звісно, не варто буквально вважати, що, розмовляючи із Джорджем Бушем-молодшим, Бараком Обамою або Дональдом Трампом, Путін їх вербує. Але розмовляє Путін з усіма (з усіма взагалі), як наче б він ставив своїм завданням завербувати співрозмовника, оскільки це головне, чого вчили в КГБ, і основне, чим визначався хороший співробітник: кількістю завербованих агентів.

Часто це «вербування» вдавалося, оскільки недосвідчений співрозмовник сприймав гебешний прийом за щирість. Як іще слід ставитися до історичної заяви Джорджа Буша-молодшого про те, що у Путіна чесні очі; до згоди колишнього канцлера Німеччини Герхарда Шрьодера стати до Путіна на зарплату в «Газпроме» й «Роснефти»; до підкреслено приятельських стосунків Путіна з Берлусконі, який учає до Путіна, зокрема до Криму, і, нарешті, до всього, що стосується виборів Трампа і його перебування в Білому домі.

Побудована Путіним мафіозна держава, заснована на особистій відданості, на всесиллі й вседозволеності спецслужб, не має аналогів у світовій історії: у світі немає країн, якими керує держбезпека, яка спирається на мафіозний тип стосунків між державою і бізнесом.

Виступаючи 1963 року перед парламентською комісією з боротьби із мафією, генеральний прокурор Палермо Стефано Меркаданте визначив головне прагнення мафії як «жагу збагачення». Злочинний синдикат, відомий як мафія, відігравав визначальну роль у сицилійській економіці та політиці протягом останніх 150 років та, ймовірно, став головним винуватцем відставання Сицилії від решти Італії в економічному та соціаль-

* Коли 20 вересня 2000 року Путін відвідав Олександра Солженіцина, то, дивлячись на портрет Петра Столипіна, що висів на стіні в кабінеті письменника, перед телевізійними камерами, в прямому ефірі, запитав: «Це Ваш дідусь?». Солженіцин відповів, що це не його дідусь, а Петро Аркадійович Столипін — колишній голова Ради міністрів Росії. Більше цей запис у новинах не показували. — *Прим. авт.*

ному плані. Це те ж саме, що чекає на Росію в економічному й соціальному плані, якщо нинішній стан протриває до заявленого 2036 року. Жага збагачення одного відсотка населення легко може знекровити всю країну.

Основна робота, присвячена характеристиці політичних режимів, які можна зарахувати до розряду мафіозних держав, — дослідження угорського політолога Балінта Мадяра «Анатомія посткомуністического мафіозного государства. На прикладі Венгрії» (Москва, 2017). Однак у дослідженні Мадяра автор робить наголос на описі режиму Віктора Орбана в Угорщині, хоча Росія неодноразово згадується як приклад посткомуністичної мафіозної держави.

«Посткомуністична мафіозна держава — це не просто відхилення від ліберальної демократії та не перехідне утворення, а самостійний підтип автократії», — справедливо зазначає Мадяр. Мафіозна держава — це різновид злочинної держави, яка систематично, свідомо і грубо порушує та обмежує основоположні права власних громадян.

Відповідно, політичну систему в сучасній Росії не можна визначити лише в одній площині: диктатура проти демократії.

Мадяр виокремлює кілька типів злочинних держав за характером їхньої головної злочинної діяльності:

- злочинні держави, які вчиняють злочини проти людства;
- держави-пригнічувачі, які систематично протидіють реалізації основоположних прав громадян або груп громадян;
- корумповані держави, в яких здійснюється систематичне пограбування країни заради збагачення її керівників, їхніх родичів і пов'язаних із ними осіб;
- легковажні держави, які нехтують обов'язками пом'якшувати страждання людей, яким можна було б надати державну допомогу.

Як зазначає Мадяр, мафіозна держава є спробою реалізувати права глави патріархальної сім'ї на рівні всієї країни за допомогою захоплення державної влади і використання її у своїх інтересах. На мафіозний характер управління країною вказує й те, що для членів мафії не існує можливості виходу із системи за власним рішенням. На того, хто одного разу вступив до мафіозних кланів або був ними рекрутований, при розриві чекає в ліпшому випадку вилучення з мафіозної групи, а в гіршому — переслідування.

У мафіозній державі не виникає і не може виникнути ситуації, коли монополію на владу отримує та чи інша політична партія або група, яка призначає своїх людей на ключові пости. Навпаки, у мафіозній державі хрещений батько політичного бізнесу включає олігархів у власну систему підпорядкування і призначає їх на свій розсуд. Тому збагачення мафіозних кланів у мафіозній державі відбувається не приховано, а на рівні декларованої державної політики.

У 1968 році польський учений Станіслав Андрескі вперше вжив термін «клетократ» для позначення керівника країни або високопосадової особи, яка володіє державною владою і використовує свій пост для особистого збагачення¹. Клетократія як політична система найближче стоїть до мафіозної держави, проте між ними є кілька істотних відмінностей. Наприклад, як вважає Мадяр, мафіозна держава насильно відбирає власність, тимчасом як за клетократичного режиму здійснюється лише відкачування поточних доходів за допомогою класичних корупційних механізмів; на відміну від мафіозної держави клетократія не обов'язково застосовує насильство, а лише користується сприятливими ситуаціями.

Важливою ознакою, яка відрізняє мафіозну державу від клетократичних режимів, є прагнення до розширення влади та інтересів за межі власної країни, експорт ідеології та принципів мафіозної держави до інших країн, багато в чому схожий із теорією експорту революції. Руйнування суспільної довіри, зокрема й західної, в тому числі й до демократичної системи виборів — один з інструментів цього процесу.

Відповідно, у мафіозній державі існують різні засоби насильства, які використовуються за правилами мафіозної культури. Смертна кара за законами мафії застосовується загалом у двох випадках: з помсти і як покарання за зраду. І це одна з істотних ознак, які дають змогу зарахувати політичну систему в сучасній Росії до мафіозних держав, а не до різновиду клетократії. Усі гучні політичні вбивства останніх (путінських) десятиліть у Росії та за кордоном підпадають під це визначення.

Один із головних принципів мафіозної держави, який виділяє Мадяр, це підміна інтересів суспільства приватними інтересами не від нагоди до нагоди, а постійно і систематично. Практично немає такої сфери діяльності держави, яка не була б підпорядкована сукупним інтересам зміцнення влади і збагачення мафіозного клану. Концентрація політичної влади й накопичення багатств мафією завжди взаємообумовлені та є метою і засобом досягнення багатства та влади.

Владним центром мафіозної держави є злочинний синдикат, якому потрібно постійно надавати легітимної форми. Через демократичні інститути, через парламент і уряд, через підконтрольні ЗМІ псевдодемократія стає не принципом державного устрою, а способом маскування суті мафіозної держави й надання легітимності рішенням злочинних кланів і угруповань, які отримали владу. Президент країни уособлює не єдність нації, а єдність мафіозного клану та інституту, стає захисником не демократії, а порядків мафіозної держави.

Справжня демократія несумісна із принципами мафіозної держави, тому для досягнення своєї мети наділений владою глава мафіозного клану завжди використовує авторитарні методи управління. Демократична виборча система, яка є гальмом, що гарантує неможливість виникнення такої ситуації, у мафіозній державі є основною перешкодою для монопольного воло-

діння владою хунтою, мафією, кланом, конкретним державним відомством. Мафіозна держава вимагає знищення конкуренції в боротьбі за владу і повної монополізації влади. Тому руйнування системи незалежних виборів — незмінний і головний принцип мафіозних держав у будь-якій точці світу.

Щоб це забезпечити, правляча верхівка ліквідує демократичні інститути, гарантуючи собі таким чином збереження влади. Руйнування демократичних інститутів, що служать суспільству, і заміна їх на псевдодемократичні або авторитарні, що обслуговують інтереси мафіозної сім'ї, клану або відомства, — одна з характерних ознак подібних політичних режимів.

Вільні, незалежні ЗМІ — найважливіша основа демократії і той бар'єр, який насамперед руйнує мафія, захоплюючи владу в державі. Тому в мафіозній державі ліквідуються всі засоби незалежного контролю і відбувається руйнування громадянського суспільства та знищення інституту незалежних ЗМІ, для чого використовується найширший асортимент засобів: переведення у держвласність, поглинання, купівля, підпорядкування, приручення, маргіналізація, витіснення з ринку, ліквідація...

Росія після 2000 року пройшла майже всі ці етапи: незалежні ЗМІ або розгромили, або поставили під контроль держави чи близьких до Кремля ділових груп. Керівниками редакцій стали лояльні до влади люди, дуже часто — завербовані раніше держбезпекою перевірені агенти. При цьому використовувалися найрізноманітніші інструменти: законодавчі обмеження, судовий або фінансовий тиск, кримінальні переслідування, прямий викуп (підкуп). Натомість вибудували тотальну машину пропаганди з мільярдними витратами з державного бюджету на її утримання.

Свавільна правотворчість, вибіркоче застосування судової системи, ухвалення законів на захист інтересів кремлівської мафії — найпоширеніша практика у класичній мафіозній державі. На медійному ринку такий підхід правляча хунта Путіна використала повною мірою і з великим для себе успіхом. Поетапно, але з нестримною швидкістю в росіян відібрали всі права, крім права працювати й заробляти гроші. Стабільність і безпеку для Путіна в такому становищі могли забезпечувати лише пропаганда і беззаконня, яке спирається на спецслужби й багнети.

У Росії одним із перших про небезпеку синтезу держави й мафії попереджав російський політичний діяч, колишній прем'єр-міністр, доктор економічних наук Єгор Гайдар. У 1994 році він підготував роботу «Государство и эволюция. Дни поражений и побед» (опублікована 1997 року), у якій аналізував конкретні питання політичного життя в Росії в контексті як російської, так і світової історії. Одне з питань, поставлене Гайдаром у цій роботі, — чи справді російська історія запрограмована завершитися політико-економічною диктатурою. Гайдар писав:

Союз мафії й корупції при самому становленні капіталізму може дати такий жажливий гібрид, аналогів якому в російській історії, либонь, не було.

Це було б справді щось цілком апокаліптичне: всемогутня мафіозна держава, справжній спрут. Не забудьмо, що чиновник завжди потенційно більш криміногенний за бізнесмена. Бізнесмен може збагачуватися чесно, тільки б не заважали. Чиновник може збагачуватися лише безчесно. Тож бюрократичний апарат несе куди більший заряд мафіозності, ніж бізнес. А каркас бюрократичної (зокрема, каральної) системи легко може стати каркасом системи мафіозної, все питання лише в цілях діяльності.

Найчастіше у дослідженнях, присвячених аналізу сформованої в Росії за Путіна політичної системи, використовується термін «клетократія». Таким терміном, зокрема, оперувала професорка політології Університету Маямі (штат Огайо) Карен Давіша у книжці *Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia?* («Клетократія Путіна. Хто володіє Росією?»)². Основна теза її роботи: Володимир Путін побудував систему, засновану на масовій крадіжці небаченого рівня через пограбування величезних природних ресурсів своєї ж країни; Росія за Путіна стала віртуальною «мафіозною державою», у якій державні структури діють рука в руку зі злочинними кланами на їхню взаємну вигоду, а мафія діє в межах правил, встановлених кремлівським керівництвом з метою зміцнення влади Путіна і максимізації особистої вигоди.

Висновку про те, що Росія є мафіозною державою, доходить також політолог Марк Галеотті в книжці *The Vory* («Злодії»)³. У роботі Галеотті представлена історія кримінальної Росії, де держава і мафія органічно співіснують, підтримуючи одна одну:

На практиці... стосунки між організованою злочинністю і державою на місцевому та національному рівнях є складними, тонкими і часто густо різьбленими кооперативними. Припущення, що організовану злочинність безпосередньо контролює Кремль, настільки ж спрощене, як і те, що вона перебуває під його контролем. Імовірніше, вона процвітає за Путіна, тому що може співіснувати й співпрацювати з його системою.

Праця Галеотті зацікавлює тим, що в ній показано ступінь впливу злочинного світу на соціально-суспільний устрій і життя в Росії, а також визначено взаємини влади та кримінального світу. «Російські гангстери не тільки були сформовані мінливою Росією, вони також сформували її... Татуйованих колишніх засуджених змінила нова порода глобально мислячих злочинців-бізнесменів», які завершили «криміналізацію російської економіки й суспільства», — зазначає Галеотті.

Професорка Єльського університету Сюзан Роуз-Аккерман у книжці «Коррупція и государство: причины, следствия, реформы» (Москва, Логос, 2003) також виокремлює мафіозну державу як особливий вид політичної системи, детально аналізуючи корупцію та її економічні наслідки

для держави і пропонуючи методи боротьби з нею. Роуз-Аккерман розрізняє клептократію, де корупція процвітає на верхівці державної піраміди, та інші форми державного устрою, де хабарі вважаються прерогативою чиновництва низових рівнів. Що стосується мафіозної держави, то Роуз-Аккерман характеризує мафію як організоване злочинне угруповання, яке пропонує охоронні послуги, аналогічні послугам, які надаються державою в нормальному суспільстві.

Ще одна робота, присвячена політичній системі, яка склалася за Путіна, — це дослідження Андерса Ослунга *Russia's Crony Capitalism* («Клановий капіталізм у Росії»)⁴. Автор дає повний огляд становлення в Росії кланового капіталізму, описує його структуру, а також показує шляхи та історію становлення Путіна, який перебуває в центрі цієї економіко-політичної моделі, накопичення його багатства, так само що і багатства його друзів і наближених.

Згадані нами мафіозні структури, групи та організації, які є прототипом путінської мафіозної системи, самостійною державою в буквальному сенсі цього слова ніколи не були. Навіть угорська модель, яка підпадає під усі ознаки мафіозної держави, має одну особливість: вона не змогла б існувати без підтримки ззовні, без допомоги Путіна. Інакше кажучи, невелика східноєвропейська країна Угорщина не є самостійною мафіозною державою, а існує, допоки підживлюється більш потужною мафіозною структурою — Кремлем.

У Росії, своєю чергою, опорою і джерелом кадрів групи людей, які перебувають при владі, хоч як би її називати — мафією, кланом або хунтою, — є російські (раніше — радянські) спецслужби, ті самі, що з 1918 року незмінно базуються в найцентральнішій будівлі Москви, на Луб'янці. Про них наша розповідь.

Пролог

Від ВЧК до ФСБ. ІСТОРІЯ НАЗВИ

У грудні 1917 року більшовицький уряд створив структуру, від якої надалі всім була одна шкода. І позаяк у теорії структура була корисною і потрібною радянській владі, а на практиці становила загрозу навіть для самих більшовиків, Комуністична партія Радянського Союзу її постійно реформувала в надії, що від цього зміниться суть структури. Але суть залишалася незмінною. Сьогодні ця структура називається ФСБ РФ — Федеральна служба безпеки Російської Федерації. А раніше вона називалася інакше.

7(20) грудня 1917 року постановою Ради народних комісарів (РНК, Раднарком) Російської Радянської Республіки* за підписом Володимира Леніна утворили Всеросійську надзвичайну комісію при РНК для боротьби з контрреволюцією і саботажем (ВЧК). Із серпня 1918 року ВЧК стала іменуватися Всеросійською надзвичайною комісією при РНК із боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами за посадою. Першим головою ВЧК став Фелікс Дзержинський, який керував цією структурою до її розпуску в 1922 році. Дуже важливе уточнення: ВЧК створювалася при РНК, тобто підпорядковувалася безпосередньо Раднаркому — Леніну.

6 лютого 1922 року з ініціативи Леніна Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК) Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФФР) ухвалив постанову про ліквідацію ВЧК і утворення Державного політичного управління (ГПУ) при Народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВД) РСФФР. Очевидно, що це означало пониження

* Офіційна назва Радянської Росії постійно змінювалася: з 25 жовтня (7 листопада) 1917 року — Російська Радянська Республіка, з 12(25) грудня — Російська Федеративна Республіка, з 6(19) січня 1918-го — Радянська Республіка Росії, з 27 січня (9 лютого) — Російська Федеративна Радянська Республіка, з 19 липня — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФФР). Лише за Конституцією 5 грудня 1936 року «Соціалістична» та «Радянська» в назві помінялися місцями й абревіатура набула звичного нам вигляду РРФСР. — Прим. пер.

колишньої ВЧК у ранзі: раніше незалежна держбезпека, підпорядкована безпосередньо РНК, як інші наркомати, тепер ставала частиною одного з наркоматів — наркомату внутрішніх справ. Одночасно частину функцій ВЧК передали наркомату юстиції. Щоправда, Дзержинський залишився і керівником ГПУ, і наркомом внутрішніх справ. Тож можна навіть вважати, що статус ВЧК-ГПУ понизили, а статус Дзержинського — підвищили.

15 листопада 1923 року, після утворення у грудні 1922 року Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)*, Президія Центрального виконавчого комітету (ЦВК) СРСР створила Об'єднане державне політичне управління (ОГПУ) при РНК СРСР. Зауважимо, що ОГПУ, як і ВЧК, знову підпорядкували безпосередньо Раднаркому і, таким чином, заново підвищили в ранзі. Але це означало ще й спробу з боку Раднаркому після відсторонення (точніше усунення) Леніна тримати ОГПУ на короткому повідку. До 20 липня 1926 року на чолі ОГПУ стояв Дзержинський, а потім, до своєї смерті 10 травня 1934 року, — В'ячеслав Менжинський.

10 липня 1934 року відповідно до постанови ЦВК ОГПУ ліквідували і влили до складу нової інституції: НКВД СРСР (утвореного з НКВД РСФРР) як Головне управління державної безпеки (ГУГБ). Посаду померлого Менжинського скасували, і між 10 травня та 10 липня ГПУ залишалося без керівника. 10 липня 1934 року першим наркомом внутрішніх справ СРСР призначили Генріха Ягоду.

3 лютого 1941 року НКВД СРСР розділили на два самостійні органи: НКВД СРСР і Народний комісаріат державної безпеки (НКГБ) СРСР. Але вже 20 липня того ж року НКГБ і НКВД знову об'єднали в єдиний наркомат — НКВД. А 14 квітня 1943 року знову створили НКГБ, але вже ніби на додаток до об'єданого в липні 1941 року НКВД і НКГБ.

15 березня 1946 року НКГБ перетворили на Міністерство державної безпеки (МГБ) СРСР. Тоді ж усі народні комісаріати почали називатися міністерствами, а НКВД став Міністерством внутрішніх справ (МВС).

15 березня 1953 року, через десять днів після смерті Йосипа Сталіна, ухвалили рішення про об'єднання МВС і МГБ в єдине МВС СРСР, тобто все повернулося до схеми липня 1941 року.

13 березня 1954 року, за рік після смерті Сталіна, з'явився Комітет державної безпеки (КГБ) при Раді Міністрів СРСР. Прийменник «при» мав надзвичайно важливе значення: держбезпеку, яка у сталінський період правління лякала весь радянський і партійний актив, підпорядковували відтепер Раді Міністрів і вона втратила статус незалежного міністерства (як це, власне, було в 1917–1922 роках за Леніна).

* 29–30 грудня 1922 року так званий Союзний договір був відповідно підписаний і проголосований, за сьогоdnішньою термінологією, у першому читанні, а набув чинності лише на сесії ЦВК 6 липня 1923-го — *Прим. пер.*

5 липня 1978 року доважок «при Раді Міністрів» прибрали, і відомство почало називатися КГБ СРСР, що означало підвищення статусу держбезпеки в країні та скасування підпорядкованості Комітету Ради Міністрів.

6 травня 1991 року голова Верховної Ради РРФСР Борис Єльцин і голова КГБ Володимир Крючков підписали протокол про утворення Комітету державної безпеки РРФСР, який мав статус союзно-республіканського державного комітету.

26 листопада 1991 року новообраний президент РРФСР Єльцин підписав указ про перетворення КГБ РРФСР на Агентство федеральної безпеки (АФБ) РРФСР. За два дні, 28 листопада, тоді ще чинний президент СРСР Михайло Горбачов підписав указ «Про затвердження Тимчасового положення про Міжреспубліканську службу безпеки». Ще за кілька днів, 3 грудня, Горбачов підписав закон «Про реорганізацію органів державної безпеки». На підставі цього закону КГБ СРСР ліквідували, а на його базі створили дві служби: Міжреспубліканську службу безпеки (МСБ) і Центральну службу розвідки СРСР.

19 грудня 1991 року президент РРФСР Єльцин підписав указ «Про утворення Міністерства безпеки і внутрішніх справ РРФСР» (МБВС). При цьому фактично ліквідували МСБ, створене Горбачовим. Однак 14 січня 1992 року, тобто незабаром після формального розпуску СРСР, Конституційний суд Російської Федерації визнав цей указ таким, що не відповідає Конституції РРФСР, і скасував його.

Упродовж 1992–1993 років органи держбезпеки Російської Федерації існували в межах Міністерства безпеки (МБ) Російської Федерації. 21 грудня 1993 року Єльцин підписав указ про ліквідацію МБ і про створення Федеральної служби контррозвідки (ФСК) РФ. Цією структурою спочатку керував Микола Голушко, потім Сергій Степашин.

3 квітня 1995 року Єльцин підписав закон «Про органи Федеральної служби безпеки в Російській Федерації», на підставі якого нова структура, ФСБ, стала правонаступницею ліквідованої ФСК.

Після перенесення в 1918 році столиці Радянської Росії з Петрограда до Москви держбезпека завжди перебувала в одній будівлі — у самому центрі Москви, на вулиці Велика Луб'янка. Так і прозвали будівлю: Луб'янка. Після Кремля вона стала другою за важливістю спорудою величезної держави. А можливо, навіть першою.

ЧАСТИНА ПЕРША

**ДЕРЖБЕЗПЕКА
В БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ
В РАДЯНСЬКОМУ
СОЮЗІ**

Розділ 1

ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ

Перш ніж описувати події, які відбувалися в минулому столітті, ми змушені зробити одне історіографічне твердження: вся радянська історіографія, тобто всі ті книжки з радянської історії, опубліковані в СРСР до приблизно 1989 року, мільйони і мільйони томів, не містять жодного слова правди. Їхньою єдиною метою було фальсифікувати історію Росії ХХ століття і відтворити її читачеві в геть неправдивому світлі, з різного рівня брехливістю — сталінською, хрущовською, брежневською тощо. Інакше кажучи, радянські історики описували все не так, як воно було насправді.

1989 року ситуація почала змінюватися, і з часом у Росії опублікували багато вартих уваги історичних робіт, але кількісно, і психологічно, навіть вони дуже часто не в змозі були очистити уми багатомільйонного населення від багатозарової брехні та переломити ситуацію. Тим більше, занадто швидко бажання «хочу все знати» змінилося в Росії втому від виваленої на голови інформації та впевненістю, що «ми все вже знаємо». Тому багато з того, що читач довідається із цієї книжки, він дізнається вперше — і здивується.

Всеросійська надзвичайна комісія, утворена Феліксом Дзержинським за наполяганням Володимира Леніна 7(20) грудня 1917 року, була першою відомою нам у світі спецслужбою в сучасному сенсі цього слова. І це та причина, через яку пам'ятник Дзержинському простояв багато десятиліть у самому центрі Москви, навпроти будівлі Луб'янки. З тієї ж причини портрети і бюсти Дзержинського, багаторазово розмножені, прикрашали й досі прикрашають кабінети всіх співробітників радянських/російських спецслужб. Навіть у теперішнього президента Росії Володимира Путіна на столі стоїть бюстик Дзержинського. Але це геть не тому, що Дзержинський був першим головою ВЧК. Це, насамперед, тому, що Дзержинський першим усвідомив силу і значення держбезпеки як інструменту для захоплення влади в країні — і, замість схилитися перед Раднаркомом і Лені-

ним, почав із ними відчайдушну боротьбу, в якій, врешті-решт, переміг. Але про все по черзі...

Радянська влада потребувала ВЧК не для змагання зі своїми політичними противниками, а для їхнього знищення. І не контрреволюціонери становили для Леніна головну небезпеку, а його ж вчорашні соратники і союзники за революційним рухом. Спецслужбу Держинського Ленін створював головню для боротьби з колегами: кадетами, меншовиками, есерами, лівими есерами, анархістами. І на її чолі Ленін не випадково поставив вкрай лівого навіть за більшовицькими мірками Держинського. Він знав, що у Держинського, до якого з часом пристало прізвисько Залізний, не здригнеться рука. Улесливою цю кличку могли вважати лише самі співробітники держбезпеки.

У безмежному океані російського революційного руху більшовики були маленькою екстремістською групкою, в якій усе вибудовувалося за принципами італійської мафії та засновувалося на особистій відданості вождю (Леніну) і родинних зв'язках, коли в партійному житті брали участь цілі сім'ї. Більшовицька організація мала два крила: емігрантське і російське. Російські підпільники здебільшого склалися з бойовиків та «ексів» (учасників «експропріацій»^{*}), а тому сиділи у в'язницях і на каторзі. І це теж нагадувало будні мафії, коли частина членів організації сиділа за вже скоєні злочини, а інша — продовжувала їх скоювати.

Цій маленькій мафіозній структурі безглуздо було розраховувати на успішне захоплення влади в селянській Росії, де майже не було пролетаріату. Це — якщо вірити в теорію Карла Маркса і грати за правилами, установленими в революційному русі та революційних колах. А якщо забути про теорію і відмовитися від правил? А якщо захоплювати владу через розкол монолітного на початку ворога, стравлюючи розколоті групи одну з одною?

Навіть у цьому випадку один в полі не воїн. Безпринципний Ленін знайшов у фатальні революційні дні дуже важливого союзника — закомплексованого Льва Троцького. Закомплексованого в тому сенсі, що Троцький, ніколи не будучи більшовиком, з весни 1917 року дуже через це переживав. І коли більшовик Ленін запропонував голові Петроградської ради Троцькому створити політичний блок і разом очолити майбутній уряд (названий потім Радою народних комісарів), Троцький негайно погодився. Тепер їх було двоє. Проти всіх інших.

Беззаперечний авторитет Леніна в партії більшовиків — одна з численних легенд радянської історіографії, яка не відповідає істині. Центральний комітет (ЦК) партії, який ігнорував директиви Леніна напередодні жовтня; Петроградська рада, на чолі якої стояв «міжрайонець»^{**} і очевидний кон-

* Експропріації — організовані озброєні пограбування з метою поповнення партійної каси. — *Прим. пер.*

** Міжрайонці — соціал-демократи, які з 1913 року виступали за примирення та возз'єднання в одній партії більшовиків, меншовиків і решти фракційних груп. — *Прим. пер.*

курент на місце Леніна в революції Троцький; Другий Всеросійський з'їзд Рад, який зібрався в жовтні 1917 року, — жодна із цих інституцій не дивилася на Леніна як на свого вождя і керівника, жоден із цих складових елементів Жовтневого збройного повстання в Петрограді не збирався підкорятися його волі. Ленін завжди себе нав'язував, і Ленінім завжди обтяжувалися.

Його напарник Троцький повернувся до Петрограда з еміграції на початку травня 1917 року і став фактичним організатором Жовтневого перевороту в столиці. Очевидно, що угода між Троцьким і Ленінім виникла буквально в день перевороту, 24 жовтня 1917 року. Троцький керував Петроградською радою — основним важелем революції. Але у Троцького не було своєї організації, оскільки очолювані ним «міжрайонці» в липні-серпні 1917 року остаточно влилися в партію більшовиків. Власної мафіозної структури, подібної до ленінської, у Троцького теж не було. Його цікавила революція, для якої він був вождем. Леніна цікавила влада, захопивши яку він планував почати керувати світовою революцією.

Блок Троцького з Ленінім був природним і взаємовигідним кроком. Віддавши більшовикам своїх «міжрайонців», зробивши Петроградську раду знаряддям ленінської політики, повністю підтримавши Леніна у вкрай ризикованій і, по суті, авантюрній справі захоплення влади і формування Раднаркому в обхід волі Другого з'їзду Рад, впливових соціалістичних партій і профспілок, Троцький отримав квиток більшовицької партії, членство в її ЦК і портфель міністра іноземних справ у радянському уряді.

Саме тому, що Троцький мав справу з людьми, які вірили у владу і цінували її, такими як Ленін, Яків Свердлов і Дзержинський, його особисте сходження до влади варто вважати блискучим. Без одвічної метушливої боротьби зі своїми уявними й реальними ворогами, чим завжди був так зайнятий і стурбований Ленін, без темних «німецьких грошей», без компрометації себе проїздом через ворожу Німеччину при поверненні до Росії, Троцький став другою людиною в державі — з легкістю, якій можна було тільки позаздрити. Але саме цього зарозумілого жесту — підкресленої байдужості до особистої влади; легкості, з якою так усе давалося щасливчику Троцькому; популярності, яку він мав у комуністичного активу, — йому не могли пробачити і не пробачили члени більшовицької верхівки, обійдені Жовтневою революцією, — Йосип Сталін, Григорій Зінов'єв, Лев Каменев і Микола Бухарін.

Троцький так і не став повноправним членом ленінської мафіозної структури. Його місце в уряді гарантувалося особистою угодою з Ленінім. Було ясно, що з відходом Леніна неминуче від влади відтіснять і «не-більшовика» Троцького. Однак, не знаючи про угоду Леніна з Троцьким і про очевидну слабкість позиції останнього, яка спиралася винятково на особисту владу Леніна, не можна правильно пояснити поведінку Троцького у внутрішньопартійній боротьбі 1918–1924 років, про яку ми ще говоритимемо.

У жовтні-листопаді 1917 року Леніну належало відстояти для більшовицької партії право на формування РНК і утримати владу проти блоку соціалістичних партій, які ратували за формування багатопартійного «одно-рідного соціалістичного уряду». У цьому зіткненні Ленін здобув перемогу завдяки тому, що у вирішальний момент його підтримала не тільки Петроградська рада Троцького, а й партія лівих соціалістів-революціонерів (ПЛСР), політична співпраця з якою стала важливим фактором внутрішньополітичного партійного життя першої половини 1918 року.

У жовтні 1917 року в Росії панувала анархія. Тимчасовий уряд, який на-вряд чи контролював ситуацію навіть у найкращі моменти свого існуван-ня, перестав бути політичною силою. У цьому вакуумі більшовицький пе-реворот був радше паперовою декларацією, а не фактичним захопленням більшовиками влади в місті, а тим паче в країні. Заміна нереального Тим-часового уряду настільки ж нереальним більшовицьким мало що зміню-вала в загальному хаосі, у який занурилася Росія.

Але, здається, лише те й відрізняло більшовиків від інших політичних груп і партій, що очолював партію Ленін, який добре бачив перед собою найближчу мету: формування уряду під своїм керівництвом.

Без розуміння психології та мети Леніна неможливо зрозуміти росій-ську революцію. І особистість цієї людини, яка багато в чому залишилася для істориків загадкою, навіть сьогодні, після всього про неї написано-го і сказаного, вимагає свого самостійного дослідження. Для цієї роботи нам важливо звернути увагу на Леніна як на людину з маніакальним мис-ленням, абсолютно переконану у своїй рації, яка вибудувала більшовиць-ку організацію за жорсткими мафіозними принципами, і до того ж — ге-ніального тактика політичної боротьби.

Можна з упевненістю сказати, що без Леніна партія більшовиків не ста-ла б провідним соціалістичним угрупованням. Лише авторитет Леніна у вузькому колі більшовицьких керівників, які складали Центральний ко-мітет, лише визнання ними за Леніним неперевершеного політичного та-ланту забезпечували йому, в кінцевому підсумку, перемогу спочатку все-редині ЦК партії, а потім і у двобоях з політичними супротивниками або попутниками більшовиків. Ленін як тактик переважував не лише всю пар-тію більшовиків, а й весь блок російських соціалістичних партій.

У Леніна і більшовиків у перший рік російської революції був не надто широкий вибір. Вони могли або поступитися владою блокові соціалістич-них партій, або знищити ці партії, встановивши однопартійну диктатуру. Більшовики пішли другим шляхом. Суперечки про те, наскільки цей ви-бір був свідомим чи вимушеним, варто вважати академічними. Здається, за всім цим стояло завзяте бажання Леніна зберегти за собою владу. Його противникам і партнерам із часом стало ясно, що Ленін із влади не піде ніколи, оскільки влада була тим єдиним, що його справді цікавило. А по-заяк з авторитетом Леніна готова була, і то із застереженнями, рахувати-

ся лише партія більшовиків, Леніну вже в перші години революції довелося стати на шлях репресій, які проводилися держбезпекою Дзержинського і дуже скоро привели країну до однопартійної диктатури.

Ленін і його конкуренти були в нерівних позиціях. Останнім належало вирішувати, що правильніше зробити в інтересах російської та міжнародної революції. Леніну ж було треба визначити, що зробити, аби стати на чолі першого радянського уряду і залишитися керувати ним назавжди. Не дивно, що тоді, коли опоненти Леніна сперечалися і сумнівалися, Ленін, який уперше з'явився легально і публічно на з'їзді Рад лише 26 жовтня, після здійсненого Петроградською радою Троцького в ніч на 25 жовтня перевороту, проголосив створення уряду — Ради народних комісарів — під своїм керівництвом.

Декларація Леніна про створення Раднаркому вносила розкол і в без того слабкий та неоднорідний соціалістичний рух, проголошувала повалення Тимчасового і створення радянського уряду не волею з'їзду Рад, обраного хоч і вузьким колом виборців, але все ж обраного, а волею партії більшовиків. І навіть не всієї партії, позаяк питання це в партії не обговорювалося і тому думка партії із цього приводу не була відомою, і навіть не всього більшовицького ЦК, і навіть не всієї більшовицької фракції з'їзду Рад, а лише волею невеликої групи партійних функціонерів, які підтримали в цьому питанні Леніна.

У найперші години і дні влади більшовицького уряду Ленін відпрацював тактику, яку з успіхом застосовував усі наступні роки. Погрозами і шантажем, аж до заяви про вихід у відставку, він домагався підтримки своєї резолюції з перевагою нехай в один голос, проводячи повторні голосування доти, поки виснажений противник не поступався йому, на решті, більшістю. Потім проводив резолюцію про те, що ЦК (або фракція) у повному складі неодмінно підтримує цю більшість (а насправді особисто Леніна і меншість, яка йшла за ним). Після цього Ленін нав'язував партійну політику меншості від імені більшовицької партії формально багатопартійному ВЦВК Рад або черговому з'їзду, розколюючи або розганяючи з'їзди, де у лівого сектору більшості не було. Невпинно повторюючи цей трюк знову і знову, Ленін протиставив усій країні диктатуру навіть не партії і не Центрального комітету, а свою власну, неодноразово даючи зрозуміти і ворогам, і друзям, що живим з влади він не піде і ніколи нікому її не віддасть.

Однак влада Леніна завжди висіла на волоссині. І в дні, коли він планував випередити Другий з'їзд Рад із оголошенням про повалення Тимчасового уряду Олександра Керенського, щоб першим сформувати уряд Рад під своїм керівництвом; і в перші дні функціонування цього самозваного органу, який узурпував владу та відтіснив від управління всіх інших революціонерів, які не належали до мафіозної структури Леніна. 26 жовтня (8 листопада) 1917 року на Другому з'їзді Рад у Петрограді, делегатами якого були

представники численних російських революційних партій, було порушене питання про створення «однорідного соціалістичного уряду». Усвідомлюючи неможливість (принаймні як усім тоді здавалося) утримання влади силами нечисленної більшовицької партії, ЦК більшовиків дав згоду на ведення переговорів про створення коаліційного соціалістичного уряду без входження до нього двох узурпаторів — Леніна й Троцького. Ленін з Троцьким втратили владу, ще толком не захопивши її.

29 жовтня на засіданні ВЦВК представники Вікжеля (Всеросійського виконавчого комітету профспілки залізничників), який контролював залізницю та визначав, зможуть чи не зможуть доїхати до Петрограда ті чи інші війська, в ультимативній формі зажадали припинення в країні громадянської війни (тобто розмов про захоплення влади) і партійних міжусобиць (тобто заяв більшовиків про те, що вони сформують однопартійний уряд) і запропонували себе посередниками «у переговорах про реконструкцію влади і підведення під неї ширшого базису». Керівництво профспілки залізничників вважало, що РНК, «яка спирається лише на одну партію, не може отримати визнання і опори у всій країні» і що тому потрібно створити новий уряд — однорідний соціалістичний уряд, який спиратиметься на «революційну демократію» фронту і тилу⁵.

Голова ВЦВК більшовик Каменев погодився на такі переговори, і вони почалися 29 жовтня о 7 годині вечора у приміщенні Вікжеля. Переговори тривали кілька днів. Більшовики узгодили участь в уряді всіх соціалістичних партій — від більшовиків до народних соціалістів включно, — але все вперлося в категоричну незгоду соціалістичних партій включати до складу уряду Леніна з Троцьким. Переговори зайшли у глухий кут.

На засіданні ЦК, яке тягнулося з вечора 1 листопада до ранку 2 листопада, думки розділилися. Леніна і Троцького підтримали лише два члени ЦК партії: Дзержинський і Мойсей Урицький. І це був момент, коли Ленін звернув на них особливу увагу і незабаром поставив першого на чолі держбезпеки (ВЧК), а другого, після переїзду уряду до Москви в березні 1918 року — на чолі Петроградської ЧК. Усі інші члени більшовицького ЦК готові були поступитися, вважаючи, що потрібно домагатися угоди з іншими соціалістичними партіями, навіть якщо для цього знадобиться вихід з уряду Леніна з Троцьким.

Ігри в демократію всередині власного ЦК Леніну швидко набридли, і він в ультимативній формі запропонував незгодним «підкоритися партійній дисципліні та здійснювати ту політику, яка сформульована у прийнятій ЦК резолюції» від 2 листопада, де Ленін зумів провести рішення про створення більшовицького Раднаркому на чолі із самим собою⁶. Прихильника переговорів про багатопартійний уряд Каменева Ленін негайно усунув з посади голови ВЦВК Рад і поставив на його місце свого прибічника Якова Свердлову.

Свердлов був у партії не випадковою людиною, «просунутою» Леніним. Свердлов керував Секретаріатом ЦК партії — робочим органом ЦК,

утвореним 6(19) серпня 1917 року вузьким складом ЦК: Дзержинським, Адольфом Іоффе, Матвієм Мурановим, Оленою Стасовою і Свердловим. Із серпня 1917 року Секретаріат керував усією партійною роботою і партійними кадрами. Це був той орган, який після смерті Свердлова очолить як генеральний секретар ЦК КПРС Сталін.

Для боротьби з противниками поза партією 7(20) грудня 1917 року створили ВЧК, на чолі якої став один із організаторів Секретаріату. Як наслідок, уже наприкінці 1917 року Секретаріат контролював і ВЦВК (через Свердлова), і держбезпеку (через Дзержинського). Єдиним непідконтрольним Секретаріату органом залишався ленінський Раднарком. Саме з ним почали смертельну боротьбу Дзержинський і Свердлов.

Розділ 2

БРЕСТСЬКИЙ МИР І ЛІВІ КОМУНІСТИ

Комуністичні теоретики припускали, що революція не обов'язково перемаже одразу в усьому світі, але принаймні неодмінно в групі країн. Останнє треба було для того, щоб створити замкнуту комуністичну систему, здатну протистояти військовому натиску капіталістичних держав, котрі, як передбачала теорія, поставлять своїм головним завданням придушення комуністичної революції. Крім оборонних цілей, ставилися за мету ще й наступальні. Група комуністичних країн мала б сильну військову базу, потрібну для поступового захоплення все нових і нових територій. Кінцевою метою цих завоювань було, безумовно, встановлення комуністичної системи в усьому світі. Відповідно, теорія світової революції, вперше висунута Карлом Марксом і модернізована Олександром Парвусом, Розою Люксембург і Львом Троцьким, була тим інструментом, яким від капіталістичного світу одна за одною відколювалися б країни.

Позаяк до 1917 року лідером революційного соціалістичного руху здавалася Німеччина з її найсильнішою у світі соціал-демократичною партією і численним пролетаріатом (робітничим класом), світова революція передбачала, звісно, неминучу революцію в Німеччині. Вона не обов'язково мала початися саме там, але її перемога в Німеччині, на думку революціонерів, була неодмінною запорукою успіху. Іншого трактування світової революції соціал-демократична догма тих років не допускала. А російський революціонер Володимир Ленін до лютого 1917 року не передбачав для себе ролі більшої, ніж керівника екстремістського крила у складі російського соціал-демократичного руху, безумовно вторинного і підсобного, якщо мати на увазі соціалістичний і комуністичний рух у Німеччині.

Однак після жовтня 1917 року це колись теоретичне питання доводилося розглядати з практичного аспекту: що важливіше — зберегти за всяку ціну радянську владу в Росії, де революція вже відбулася, або ж намагатися організувати революцію в Німеччині, нехай і ціною падіння радянської

влади в Росії. У 1918 році відповідь на це питання була не такою очевидною, як могло б здатися сьогодні.

Загальна думка соціалістичних лідерів Європи зводилася до того, що у відсталій Росії не можна без допомоги європейських соціалістичних революцій ані побудувати соціалізм, ані утримати владу на хоч трохи тривалий термін, хоча б уже тому, що (як вважали комуністи) «капіталістичне оточення» поставить своєю неодмінною метою повалення в Росії соціалістичного уряду. Революція в Німеччині виглядала єдиною можливістю утримання влади в Росії радянським урядом.

Ленін вважав інакше. Прорвавшись зі швейцарського небуття в Росію і стрімко захопивши там владу в жовтні 1917 року, він показав своїм численним противникам, як недооцінювали вони цю унікальну людину — лідера нечисленної екстремістської секти. Більшовики не лише здобули владу в Росії, але й створили плацдарм для наступу світової революції та організації комуністичного перевороту в тій самій Німеччині, від якої, як усі гадали, буде залежати кінцева перемога соціалізму у світі. Німецька революція відходила для Леніна на другий план перед російською революцією, яка вже перемогла. Та навіть більше: Ленін не поспішав тепер із перемогою революції в Німеччині, оскільки в цьому випадку центр ваги комуністичного світу перемістився б на індустріальний захід, а Ленін залишився б главою уряду «відсталої», «нерозвиненої» і «некультурної» країни, яка, після перемоги комунізму в Німеччині, просто перестала б усіх цікавити.

Під кутом зміни поглядів Леніна на революцію в Німеччині й треба розглядати історію Брест-Литовських переговорів грудня 1917 — березня 1918 року, які закінчилися підписанням миру з Німеччиною та іншими країнами Четверного союзу в березні 1918 року. Позиція Леніна на цих переговорах — відстоювання ним миру з анексіями і контрибуціями заради «перепочинку» у війні з Німеччиною — здається настільки розумною, що геть не перестаєш дивуватися авантюризму, наївності та безпечному ідеалізму всіх його супротивників — від лівих комуністів, очолюваних Миколою Бухарініним і Феліксом Дзержинським, до Троцького з його формулою: «ні війни, ні миру».

Щоправда, позиція Леніна здавалася правильною насамперед тому, що апелювала до звичних для більшості людей понять: слабка армія не може воювати проти сильної; якщо неможливо чинити опір, потрібно підписувати мир. Але це була логіка обивателя, а не революціонера. З такою психологією не можна було захопити владу в жовтні 1917 року й утримати її проти блоку соціалістичних партій, як утримали Ленін і Троцький у листопадові дні. З таким підходом до проблеми війни і миру взагалі не можна було бути революціонером. За винятком Леніна весь актив більшовицької партії був проти підписання Брестського миру. І ніхто не дивився на стан справ так песимістично, як Ленін.

Брестський мир, безсумнівно, вбивав шанси, хоч би скільки їх там було, на революцію в Німеччині, а отже, і на швидку революцію в Європі. За іронією долі виходило, що для перемоги революції в Росії потрібно було принести в жертву можливу переможну революцію в Німеччині, а для успіху революції в Німеччині, мабуть, довелося б пожертвувати радянською владою в Росії. Саме цю альтернативу для більшовицького керівництва містив Брестський мир.

Становище, в якому перебували лідер німецьких комуністів Карл Лібкнехт і глава радянського уряду Ленін, не було схожим. Німецькі комуністи вимагали революції в Німеччині заради світової революції. Ленін виступав за збереження влади за всяку ціну Раднаркомом, щоб утримати владу у власних руках, а згодом панувати над міжнародним комуністичним рухом. Лібкнехт убачав запоруку перемоги в німецькій революції. Ленін — у грі на протиріччях між Четверним союзом і Антантою*. Лібкнехт був зацікавлений у тому, щоб Німеччина якомога швидше програла війну. Ленін, підписуючи сепаратний мир, хотів, щоб Німеччина не програвала війни якомога довше. Але укладаючи Брестський мир і відтягуючи німецьку поразку, Ленін робив саме те, у чому фактично звинувачував його Лібкнехт: саботував німецьку революцію.

У самій Росії в питанні про переговори з Німеччиною більшовицька партія не мала єдності навіть тоді, коли під переговорами розумілися підписання миру без анексій і контрибуцій, ведення революційної пропаганди і відтягування часу за одночасної підготовки до революційної війни. Прихильники негайної революційної війни (з часом їх стали називати «лівими комуністами») спочатку домінували у двох столичних партійних організаціях. Із 400 членів більшовицької фракції Московської ради лише 13 підтримували пропозицію Леніна підписати сепаратний мир з Німеччиною. Решта 387 голосували за революційну війну. Проти німецьких умов миру висловлювалася більшість Петроградського комітету партії. Одночасно проти Леніна виступили очолювані лівими комуністами низка найбільших партійних комітетів Уралу, України та Сибіру.

Ленін, який щойно прибув із еміграції і без того не мав авторитету в «підпільників» на кшталт Дзержинського, Якова Свердлова, Йосипа Сталіна і Льва Каменєва, які вважали (може й справедливо), що революцію підготували вони, а не емігранти (Ленін і Троцький), які приїхали на все готове. Ленін ризикував через мирні переговори із «кайзерівською Німеччиною» втратити контроль над власною партією, щойно здобутий у ході

* Четверний союз, або Центральні держави (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина й Болгарія), у Першій світовій війні були супротивниками як Російської імперії, так і революційних утворень на її уламках, зокрема Росії та України. Так само формально після Лютневої революції і навіть Жовтневого перевороту продовжувала існувати і воювати Антанта (англо-франко-російська угода). Лише Брестські угоди де-юре припинили війну на Східному фронті. — *Прим. пер.*

важкої битви через питання про формування «однорідного соціалістичного уряду». Питання про мир з Німеччиною трансформувалося в питання про владу Леніна в партії більшовиків. І Ленін розгорнув відчайдушну кампанію проти своїх опонентів.

Початкова позиція Леніна була слабкою. Більшість партійного активу виступила проти німецьких вимог, за розрив переговорів і за оголошення революційної війни «німецькому імперіалізму» з метою встановити комуністичний режим у Європі. Ленін же намагався переконати соратників, що без укладення негайного миру більшовицький уряд впаде. Однак на партійній нараді 8(21) січня 1918 року, присвяченій проблемі миру з Німеччиною, Ленін зазнав поразки. Його тези відкинули. Протокольний запис наради «не зберігся». Самі тези, мабуть, заборонили друкувати. При підсумковому голосуванні за пропозицію Леніна підписати сепаратний мир проголосувало 15 осіб, натомість 32 підтримали лівих комуністів, а 16 — Троцького, який уперше запропонував того дня не підписувати формального миру і привселюдно заявити, що Росія не буде вести війну й демобілізує армію⁷.

Відома як формула «ні війни, ні миру», установка Троцького роки по тому викликала суперечки й нарікання. Найчастіше вона підносилася як щось безглузде. Тим часом формула Троцького мала цілком конкретний практичний сенс. Він виходив з того, що Німеччина не в змозі вести великі наступальні дії на російському фронті (інакше б німці не сіли за стіл переговорів) і що «у моральному сенсі» більшовики мали бути «чистими перед робітничим класом всіх країн». Крім того, важливо було спростувати загальне переконання, що більшовики є німецькими агентами і просто підкуплені німцями, а все, що відбувається на переговорах, не більше ніж добре розіграний спектакль, ролі в якому давно розподілені⁸.

Ліві комуністи пропонували вести війну по-джентльменськи, заздалегідь оголосивши про неї ворогові. Троцький пропонував оголосити про мир, вичекати, доки з'являться сили, а потім почати воєнні дії, нікому про те не оголошуючи; кажучи сучасною мовою — вести проти німців «гібридну війну». Лівим комуністам було важливо зберегти чистоту своїх принципів, навіть якщо за це потрібно було заплатити загибеллю Раднаркому. Троцький знайшов більш спокійний вихід: не поступався принципами, але й не ризикував оголошенням Німеччині революційної війни. І лише Ленін уперто наполягав на сепаратній угоді з німцями на умовах, продиктованих Німеччиною.

На засіданні ЦК 11(24) січня він знову виступив із тезами про укладення миру і знову зазнав поразки. Формулу Троцького «війну припиняємо, миру не укладаємо, армію демобілізуємо» прийняли 9 голосами проти 7. З іншого боку, 11 голосами проти 2 (один утримався) відхилили резолюцію лівих комуністів, яка закликала до негайної революційної війни⁹.

На засіданні, яке відбулося ввечері 17 лютого, ЦК 6 голосами проти 5 знову відкинув пропозицію Леніна про негайну згоду підписати німець-

кі умови й підтримав формулу Троцького. На засіданні ЦК вранці 18 лютого резолюцію Леніна знову провалили перевагою в один голос: 6 проти 7. Нове засідання Ленін призначив на вечір. Лише ввечері 18 лютого, після тривалих суперечок, 7 голосами проти 5 пропозицію Леніна проголосували^{10*}.

19 лютого Ленін виступив на об'єднаному засіданні більшовицької та лівоесерівської фракцій ВЦВК з двогодинною промовою на захист тез про підписання миру. Ймовірно, він розраховував на перемогу. Але несподівано для нього більшість членів ВЦВК висловилися проти прийняття німецьких умов миру. Протокол засідання ВЦВК від 19 лютого також «не зберігся», але наступного дня орган московської більшовицької організації, газета «Социал-демократ», помістив короткий звіт про засідання фракцій: «Більшість обстоювала думку, що російська революція витримає випробування; вирішено опиратися до останньої можливості»¹¹.

На засіданні ЦК 22 лютого стався фактичний розкол більшовицької партії. О 10:30 ранку наступного дня німці пред'явили ультиматум, термін якого спливав за 48 годин. Ультиматум зачитав Свердлов. Радянський уряд мав погодитися на незалежність Курляндії, Ліфляндії, Естляндії, Фінляндії та України (з останньою він мусив укласти мир); сприяти передачі Туреччині анатолійських провінцій, визнати не вигідний для Росії російсько-німецький торговий договір 1904 року, надати Німеччині право найбільшого сприяння в торгівлі до 1925 року, надати право вільного і безмитного вивезення до Німеччини руди й іншої сировини та відмовитися від будь-якої агітації і пропаганди проти Центральних держав на окупованих ними територіях. Договір мав бути ратифікований протягом двох тижнів¹².

Ленін зажадав негайної згоди на німецькі умови, сказавши, що в іншому випадку подасть у відставку. Троцький у зв'язку із цим заявив, що без Леніна в партії не може бути «максимальної одностайності» і він не візьме на себе відповідальність «голосувати за війну». Услід за Троцьким відмовилися голосувати проти Леніна ще двоє лівих комуністи: Дзержинський та Адольф Іоффе. У підсумку Троцький, Дзержинський, Іоффе та Микола Крестинський — противники Брестського миру — утрималися при голосуванні. Мойсей Урицький, Бухарін, Георгій Ломов та Андрій Бубнов голосували проти. А Свердлов, Сталін, Олена Стасова, Григорій Зінов'єв, Григорій Сокольников та Івар Смілга підтримали Леніна. 7 голосами проти 4 (четверо утрималися) німецький ультиматум прийняли¹³.

* 27 січня (9 лютого) 1918 року у Бресті підписали мирний договір між Четверним союзом та Українською Народною Республікою. Невдовзі український уряд звернувся до німецького та австрійського по допомогу у вигнанні більшовиків з території України, і саме 18 лютого німецька армія почала наступ на схід. Тому цього дня ленінські аргументи нарешті подіяли на його соратників. — *Прим. пер.*

Однак перемога ленінської меншості при голосуванні з такого важливого питання спричинила у ЦК ще більше сум'яття. Кілька людей оголосили про відставку. Троцький сказав, «що голосував би інакше, якби знав, що його не голосування спричинить демарш товаришів». Ленін погоджувався тепер на «німу або відкрити агітацію проти підписання», аби лише вони не йшли з постів і поки що підписали мир. Але ліві комуністи пішли, застерігши за собою право агітувати за війну в партійній пресі¹⁴.

Спільне засідання ЦК РСДРП(б) і ЦК ПЛСР призначили на вечір 23 лютого. Протокол його — у списку серед «незнайдених», і про те, як проходило засідання, нічого не відомо. Низка повідомлень говорить за те, що більшість ПЛСР підтримала Троцького. Питання потім передали на обговорення фракцій ВЦВК, які засідали всю ніч із 23 на 24 лютого то порізно, то спільно. Невеликий зал, відведений для фракції більшовиків, був забитий вщерть. Крім фракції, там перебували члени Петроградської ради та партійний актив міста. Засідання вів Свердлов. О 5:25 ранку голосування завершилося: за ленінську резолюцію проголосувало 116 членів ВЦВК (більшовики), проти — 85 (есери, меншовики, анархісти, ліві есери), 26 осіб (ліві есери, прихильники підписання миру) при голосуванні утрималися.

Брест-Литовський договір міг набути чинності лише після ратифікації його чотирма інстанціями: партійними з'їздами більшовиків і лівих есерів, з'їздом Рад і німецьким Рейхстагом. У розпорядженні прихильників і противників миру залишалося, таким чином, два тижні, застережені німцями як граничний термін для ратифікації.

6 березня о 8:45 вечора Сьомий екстрений з'їзд партії, скликаний спеціально для ратифікації мирного договору з Німеччиною, відкрився в Таврійському палаці. Зібрання не було представницьким. У його виборах могли «взяти участь лише члени партії, які перебували в ній більше трьох місяців», тобто лише ті, хто вступив до лав РСДРП(б) до жовтневого перевороту. Крім того, делегатів з'їхалося мало. Навіть 5 березня не було зрозуміло, відкриється з'їзд чи ні, та чи буде він правомочним. Свердлов на попередній нараді визнав, що «це конференція, нарада, але не з'їзд». І оскільки такий «з'їзд» ніяк не можна було назвати «черговим», він отримав титул «екстреного».

Збрався він з великим поспіхом. Не маючи точних даних про кількість делегатів, можна припустити, що в ньому брали участь 47 делегатів із вирішальним голосом та 59 із дорадчим, які формально представляли 169 200 членів РКП(б)*. Усього ж за неперевіреними і неточними даними в партії більшовиків налічувалося на той час до 300 000 чле-

* Саме цей з'їзд ухвалив рішення про перейменування Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), РСДРП(б), на Російську комуністичну партію (більшовиків), РКП(б). — Прим. пер.

нів. Не так уже й багато, якщо врахувати, що на момент скликання Шостого з'їзду РСДРП(б) у липні 1917 року, коли партія ще не була правлячою, в її лавах значилося вже близько 240 тис. людей, причому з квітня по липень 1917 року партія зросла утричі. Тепер же, за заявою Свердлова, тираж «Правды» впав із 220 тис. примірників у жовтні 1917 року до 85 тис., причому розповсюджувалася газета фактично лише в Петрограді й околицях¹⁵.

Колись єдина більшовицька партія тепер була розколота навпіл. Найяскравішим проявом цього розколу стало видання лівими комуністами починаючи з 5 березня газети «Коммунист» за редакцією Бухаріна, Урицького і Карла Радека — органу Петроградського комітету і Петроградського окружного комітету РСДРП(б). У Москві ліві комуністи видавали журнал під тією самою назвою. Ленін протистояв теперішнім лівим переважно через «Правду».

7 березня о 12 годині дня з першою доповіддю з'їзду — про Брестський мир — виступив Ленін, який спробував переконати делегатів у потребі ратифікувати угоду. Водночас текст договору тримався в таємниці й делегатам з'їзду не оголошувався. Було зрозуміло, що, ознайомившись із самим договором, з'їзд угоду відкине.

За знайомим сьогодні кожному «Брестським мирним договором» стояли умови важчі, ніж Версальський мирний договір, підписаний Німеччиною 28 червня 1919 року. У сенсі територіальних змін Брест-Литовська угода передбачала очищення Росією провінцій Східної Анатолії, Ардаганського, Карського і Батумського округів «та їхнє впорядковане повернення Туреччині», підписання негайного миру з Українською Народною Республікою та визнання мирного договору між Україною і державами Четверного союзу. Фактично це означало передачу України, з якої мали бути виведені всі російські та червоногвардійські частини, під контроль Німеччини. Естляндія і Ліфляндія також очищалися від російських військ і Червоної гвардії. Східний кордон Естляндії проходив тепер орієнтовно по річці Нарві. Східна межа Ліфляндії — через Чудське і Псковське озера. Фінляндія і Аландські острови теж звільнялися від російських військ і Червоної гвардії, а фінські порти — від російського флоту і військово-морських сил¹⁶.

На відторгнутих територіях загальною площею 780 тис. кв. км із населенням 56 мільйонів людей (третина мешканців Російської імперії) до революції перебувало 27 % оброблюваної землі в країні, 26 % усієї залізничної мережі, 33 % текстильної промисловості, виплавлялося 73 % заліза і сталі, видобувалося 89 % кам'яного вугілля, розташовувалося 90 % цукрової промисловості та, головне, 40 % промислових робітників, які переходили тепер «під ярмо капіталу». Очевидно, що без усього цього не можна було побудувати «соціалістичне господарство» і протистояти «капіталістам». Ленін порівняв цей мир із Тільзитським: за ним Пруссія втрачала

приблизно половину своєї території та 50 % населення*. Але в абсолютних цифрах територіальні й людські втрати були незрівнянними. Територія Росії ставала відтепер меншою, ніж у допетровську епоху. Саме цей мир захищав Ленін. Йому опонував Бухарін. Він зазначив, що російську революцію або «врятує міжнародна революція, або вона загине під ударами міжнародного капіталу». Єдиний вихід Бухарін бачив у тому, щоб почати проти «німецького імперіалізму» революційну війну, яка, попри неминучі поразки першого етапу такої війни, зрештою принесе перемогу, позаяк «чим далі ворог просуватиметься в глиб Росії, тим у більш не вигідні для нього умови він потраплятиме»¹⁷.

Урицький не погодився з ленінським порівнянням Брестського миру із Тільзитським. «Не німецький робітничий клас укладав мир у Тільзиті, — сказав він, — підписала його інша сторона». Тому Урицький запропонував «відмовитися від ратифікації договору», хоча й розумів, що розрив із Німеччиною «принесе спочатку на полі брані цілу низку поразок», які, втім, «можуть набагато більше сприяти розв'язуванню соціалістичної революції у Західній Європі», ніж «паплюжий мир» Леніна¹⁸.

8 березня об 11:40 дня відкрилося четверте, передостаннє, засідання з'їзду. Бухарін знову взяв слово, знову закликав до революційної війни. Ленін знову пригрозив відставкою в разі відмови з'їзду ратифікувати мир. При поіменному голосуванні за ленінську резолюцію висловилися 30 осіб, проти — 12. Четверо утрималися. За резолюцію лівих комуністів проголосувало 9 осіб, проти — 28. Щоправда, резолюція Леніна, яка отримала більшість, про мир не згадувала, а обговорювала «перепочинок» для підготовки до революційної війни. Публікувати таку резолюцію було категорично неможливо, позаяк німці сприйняли б її як розірвання миру і оголошення війни. Тому Ленін наполіг на прийнятті з'їздом поправки: «ця резолюція не публікується у пресі, а повідомляється лише про ратифікацію договору».

Крім цього, з усіх делегатів з'їзду взяли підписку про нерозголошення того, що відбувалося на з'їзді, з огляду на «державну важливість питання». Нарешті, Ленін зажадав від делегатів повернути текст резолюції про мир заради «збереження воєнної таємниці», оскільки «повідомлення, що містять воєнну таємницю, робляться усно». Але цю вимогу категорично відкинув Свердлов: «кожен, хто повернеться додому, повинен скласти звіт у своїй організації, принаймні центрам, і ви повинні будете мати ці резолюції»¹⁹.

Змусивши партію підписатися під Брестським договором, Ленін здобув блискучу тактичну перемогу. Однак його становище ускладнювалося

* Тільзитський мир був укладений у період з 13 (25) червня по 25 червня (7 липня) 1807 року в Тільзиті (з 1946-го місто Советськ Калінінградської області) між Александром I та Наполеоном після війни четвертої коаліції 1806–1807 років, у якій Росія воювала на боці Пруссії. — Прим. авт.

тим, що в опозиції до нього із цього питання опинилися основні соціалістичні партії Росії, представлені у ВЦВК: ліві есери, меншовики, есери і анархісти-комуністи. Зіткнення з цими партіями під час ратифікації Брестського договору з'їздом Рад було ще попереду. Перенесення столиці радянської Росії з Петрограда до Москви, подалі від лінії фронту, також вказувало не на мирні наміри радянського уряду, а на його готовність у разі потреби здати Петроград, але продовжувати війну.

14 березня у Москві відкрився з'їзд Рад, який мав ратифікувати Брестський мирний договір. Як і Сьомий партійний з'їзд, він не був представницьким і отримав назву «надзвичайного». На з'їзді були 1172 делегати, зокрема 814 більшовиків і 238 лівих есерів. Уперше і спеціально для делегатів з'їзду в кількості 1000 примірників видрукували текст Брест-Литовського мирного договору. При підсумковому голосуванні договір ратифікували більшістю в 784 голоси проти 261 (115 утрималися)²⁰.

Наслідком цього голосування, втім, став вихід лівих есерів з уряду з правом публічної критики Брестського миру. Тоді ж ліві есери порушили питання про створення спільно з лівими комуністами опозиційної Леніну партії, і навіть обговорювалася ідея «арештувати Раду народних комісарів» на чолі з Леніним, оголосити війну Німеччині, негайно після цього звільнити заарештованих членів РНК і сформувати новий уряд із прихильників революційної війни. Самі ліві комуністи про ті дні пізніше розповідали:

З питання про Брестський мир, як відомо, у свій час становище в ЦК партії було таке, що противники Брестського миру мали в ЦК більшість [...] Під час засідання ЦВК, яке відбувалося в Таврійському палаці, коли Ленін робив доповідь про Брест, до П'ятакова і Бухаріна під час промови Леніна підійшов лівий есер Камков [і] [...] напівжартома сказав: «Ну, що ж ви будете робити, якщо отримаєте у партії більшість? Адже Ленін піде, і тоді нам з вами доведеться добирати новий Раднарком. Я думаю, що головою Раднаркому ми виберемо тоді тов. П'ятакова» [...] Уже після укладення Брестського миру [...] тов. Радек зайшов до [...] [лівого есера] Прошьяна для відправки по радіо якоїсь резолюції лівих комуністів. Прошьян, сміючись, сказав тов. Радеку: «Ви все резолюції пишете. Не простіше було б заарештувати на добу Леніна, оголосити війну німцям і після цього знову одностайно обрати тов. Леніна головою Раднаркому». Прошьян тоді говорив, що, звісно, Ленін як революціонер, будучи поставлений в необхідність захищатися від наступаючих німців, всіяко лаючи нас і вас (вас — лівих комуністів), проте, краще за будь-кого поведе оборонну війну [...] Цікаво відзначити, що [...] коли після смерті Прошьяна тов. Ленін писав про нього некролог, тов. Радек розповідав про цей випадок тов. Леніну, і останній реготав з приводу такого «плану»²¹.

Але це Ленін після смерті Прошьяна «реготав» (якщо Радек не обманює), у другій половині грудня 1918 року*. Навесні та влітку 1918 року Ленін, безумовно, остерігався, що ліві есери й ліві комуністи спробують сформувати свою нову партію і виступлять проти Леніна та політики Раднаркому.

Що довше тривав «перепочинок», то очевиднішими ставали прорахунки Леніна. Брестський мир залишився паперовою декларацією. Жодна зі сторін не дивилася на нього як на здійснений і остаточний. Головним провалом у планах Леніна було те, що Брестський мир став безмежною і беззастережною капітуляцією. Що ближче до демаркаційної лінії (або до районів інтервенції), то очевидніше ставало, що підписаний Леніним договір був лише початком усіх проблем, пов'язаних із питаннями війни і миру. Це стосувалося, насамперед, районів, відданих під турецьку і німецьку окупацію. У Закавказзі Ленін поступився не трьома закавказькими округами: Карсом, Батумі й Ардаганом, — а всім Закавказзям. Під німецьку окупацію віддали Україну, де ось-ось мала утвердитися радянська влада. Під тиском Леніна ЦК погодився обмінятися послами з «імперіалістичною Німеччиною».

Сьогодні крок цей не здається геть незвичайним. Але у квітні 1918 року, коли німецька революція могла вибухнути щомиті, офіційне визнання радянським урядом Гогенцоллернів, ніяк не виправдане потребою збереження ленінського «перепочинку», з погляду інтересів німецької (і світової) революції було вже не просто помилкою: це було злочином.

Німці призначили послом до РСФРР графа Вільгельма фон Мірбаха, який уже провів раніше в Петрограді кілька тижнів, а тому був ознайомлений у загальних рисах із ситуацією. Мірбах прибув до Москви 23 квітня. Посольство розмістилося у двоповерховому особняку, який належав вдові цукрозаводчика і колезького радника фон Берга (нині вулиця Весніна, будинок № 5). Приїзд посла збігся в часі з переворотом в Україні**, заняттям німецькими військами Фінляндії, планомірним (нехай і поступовим) просуванням німецьких військ східніше від лінії, окресленої Брестською угодою.

Радянський уряд дав знати Мірбаху про своє невдоволення при врученні вірчих грамот 26 квітня. Воно проходило в найпростіших і холодних умовах. Після закінчення офіційної церемонії Свердлов не запропонував Мірбаху сісти і не удостоїв його розмови. 16 травня під час зустрічі з німецьким послом у Кремлі Ленін зізнався Мірбаху, що кількість його ворогів зростає і ситуація в країні серйозніша, ніж місяць тому. Він також зазначив, що

* Публікувалося все це, коли Ленін уже не функціонував і підтвердити або спростувати розповідь Радека про своє «реготання» не міг (Ленін помер 21 січня 1924 року). Прошьян помер 16 грудня 1918-го. — *Прим. авт.*

** Приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського, який дотримувався пронімецького курсу. — *Прим. авт.*

склад його опонентів за останній час змінився. Раніше це були представники правих партій; тепер же у нього з'явилися супротивники у власному таборі, де оформилося ліве крило. Головний аргумент опозиції: Брестський мир, який Ленін усе ще готовий відстоювати, був помилкою; дедалі більше районів російської території опиняються під німецькою окупацією; не ратифікований досі мир із Фінляндією; немає миру з Україною; посилюється голод. До справжнього миру, зазначив Ленін, дуже далеко, а низка подій останнього часу підтверджує правильність висунутих лівою опозицією доводів.

Повідомляючи Берлін про розмову з Леніним, Мірбах зазначив, що той не погрожував йому можливою переорієнтацією радянської політики у бік Антанти. Він просто підкреслив, що особисто його, Леніна, становище в партії та уряді вкрай хитке.

Звіт Мірбаха про бесіду з Леніним — буквально єдиний відомий нам документ, який містив визнання Леніним провалу брестської політики. Брестський договір не приніс ані заповітного миру, ані обіцяного Леніним «перепочинку». З погляду німецького керівництва Брестська угода була воєнним заходом і слугувала засобом допомоги Західному фронту. Якщо так, то з погіршенням становища Німеччини на Заході зростали її апетити на Сході. Воєнні дії не припинялися на Сході ні на день. Німеччина пред'являла все нові й нові ультиматуми, займала цілі райони й міста, розташовані східніше встановленого Брестським договором кордону, лише тому, що цього вимагала військова доцільність.

Справдилися найгірші з побоювань більшості партійного активу. 22 травня в опублікованому у «Правде» циркулярному листі ЦК, написаному, очевидно, з ініціативи Свердлова, визнавалося, що більшовицька партія переживає «вкрай гострий критичний період», гострота якого посилюється важким «внутрішньопартійним станом», оскільки «через вихід маси відповідальних партійних працівників» багато партійних організацій ослабли. Однією з основних причин кризи в партії був відкол лівого крила РКП(б), вказували автори листа ЦК і підсумовували: «Ніколи ще ми не переживали настільки важкого моменту»²². Двома днями пізніше в статті «Про голод (Лист пітерським робітникам)» Ленін підтверджував, що через продовольчі труднощі й голод, який охопив величезні райони країни, радянська влада близька до загибелі²³.

29 травня ЦК звернувся до членів партії зі ще одним листом, написаним, мабуть, також з ініціативи Свердлова. У ньому підкреслювалося, що «криза», яку переживає партія, «дуже і дуже значна», кількість членів партії зменшується, йде якісний занепад, частішали випадки внутрішніх розладів, «нерідкі конфлікти між партійними організаціями і фракціями» партії в радах і виконавчих комітетах. «Стрункість і цілісність партійного апарату порушені. Немає колишньої єдності дій. Дисципліна, завжди така міцна», послабшала. «Загальний занепад партійної роботи, розпад в організаціях безумовні»²⁴.

Питання про катастрофічний стан радянської республіки обговорювалося на засіданні ВЦВК 4 червня. З промовами виступали багато видатних більшовиків, серед них — Ленін і Троцький. Ленін визнав «що перед нами тепер, влітку 1918 року, схоже, один з найважчих [...] найважчих і найкритичніших переходів нашої революції», причому не тільки «з погляду міжнародної», а й внутрішньої: «доводиться відчувати найбільші труднощі всередині країни [...] болісна продовольча криза, болісний голод»²⁵. Троцький вторив: «Ми входимо у два-три найбільш критичних місяці російської революції». А за стінами ВЦВК він був навіть ще песимістичнішим: «ми вже фактично небіжчики; тепер справа за трунарем»²⁶.

15 червня на засіданні Петроградської ради Зінов'єв робив повідомлення про становище в Західному Сибіру, на Уралі та на сході Європейської Росії у зв'язку із просуванням військ Чехословацького корпусу: «Ми переможені, але не повзаємо біля ніг. Якщо судилося бути війні, ми вважаємо за краще, щоб у крові захлинулися наші класові вороги». Присутній там Михайло Лашевич, член ВЦВК і Петроградської ради, виступив із промовою, під час якої, погрожуючи «ворогам революції», вийняв браунінг і закінчив виступ словами: «Пам'ятайте лише одне, що б не сталося, можливо, нам і судилося загинути, але 14 патронів вам, а п'ятнадцятий собі»²⁷.

Цих чотирнадцяти патронів вистачило, щоб місяцем пізніше, в ніч з 16 на 17 липня, за наказом Леніна і Свердлова знищити російську імператорську родину.

Леніна тепер могла зігрівати лише думка про подальший відступ у глиб Росії. Коли Троцький запитав його, що він думає робити «якщо німці будуть все ж наступати» і «рушать на Москву», Ленін відповів:

Відступимо далі, на схід, на Урал... Кузнецький басейн багатий вугіллям. Створимо Урало-Кузнецьку республіку, спираючись на уральську промисловість і на кузнецьке вугілля, на уральський пролетаріат і на ту частину московських і петроградських робітників, яких вдасться повести із собою... У разі потреби підемо ще далі на схід, за Урал. До Камчатки дійдемо, але будемо триматися. Міжнародне становище буде змінюватися десятки разів, і ми з меж Урало-Кузнецької республіки знову розширимося і повернемося в Москву і Петербург.

Троцький пояснював, що «концепція Урало-Кузнецької республіки» Леніну була «органічно необхідна», щоб «зміцнити себе та інших в переконанні, що нічого ще не втрачено і що для стратегії відчаю немає і не може бути місця»²⁸.

Леніну було важливіше стояти на чолі уряду Камчатської республіки, ніж поступитися владою, хай навіть заради революції в Європі. Але чи вірив у Камчатську радянську республіку хоч хтось, окрім Леніна? Мабуть, ні. У всякому разі, ідея відступу до Камчатки (коли Далекий Схід був під загрозою японської окупації) нікого не надихала.

Приблизно з 5 березня 1918 року, коли почав свою роботу Сьомий з'їзд РСДРП(б), починається очевидний злет Свердлова, який відтіснив Леніна від керівництва партією і урядом. У зв'язку з виходом із радянського уряду всіх лівих есерів і деяких лівих комуністів, 18 березня, через день після закінчення роботи Четвертого з'їзду Рад, Раднарком розглянув питання «про загальноміністерську кризу». З повідомленням із цього приводу виступив Свердлов, який формально членом РНК не був, але поступово перебирав функції Леніна в Раднаркомі.

У березні-квітні Свердлов переважно зайнятий координацією співпраці різних політичних угруповань. У травні-червні він бере на себе всю партійну роботу і функції «генсека»; ЦК призначає його співдоповідачем Леніна, тобто починає грати при Леніні роль партійного комісара. Саме Свердлов зачитував замість Леніна на Московській загальноміській партійній конференції 13 травня «Тези ЦК про сучасне політичне становище». У протоколі засідання ЦК від 18 травня Свердлов у списку присутніх стоїть на першому місці. Засідання ЦК 19 травня — цілковитий тріумф Свердлова. Йому доручають усі без винятку партійні справи, як впливає з протоколу ЦК, вперше опублікованого лише у квітні 1989 року. Леніну на тому засіданні дали тільки одне завдання, яке важко назвати відповідальним: «провести через Раднарком дозвіл т. [Юрію] Стеклову на присутність там».

Простежити подальше зростання впливу Свердлова (і падіння авторитету Леніна) за протоколами ЦК не є можливим, позаяк за період з 19 травня по 16 вересня 1918 року протоколи не знайдені. Очевидно, що стенограми і численні протоколи ЦК того часу «не збереглися» саме тому, що в них у вкрай невігідному для Леніна світлі виглядало все, що з ним відбувалося.

За лінією Секретаріату ЦК (тобто Свердлова) всупереч волі Леніна з травня велася посилена підривна антинімецька діяльність в Україні. з травня для послаблення військової могутності Німеччини та підготовки комуністичного перевороту в Україні ЦК більшовицької партії ухвалив дві резолюції про створення української компартії. Текстів цих резолюцій у протоколі засідання ЦК немає, і не випадково. Одна з резолюцій — про виокремлення української компартії зі складу РКП(б) у самостійну партію — підлягала публікації. Друга говорила про те, що компартія України є складовою частиною РКП(б). Інакше кажучи, публічно заявивши про незалежність української компартії, ЦК зняв із себе формальну відповідальність за підривну діяльність, до якої готувалися більшовики в окупованій німцями Україні. Антинімецькі акти могли здійснюватися тепер фактично відкрито, без ризику ускладнити і без того погані радянсько-німецькі або радянсько-українські відносини. Одержувані у зв'язку із цим німецькі протести заступник наркома закордонних справ Георгій Чичерін відхиляв на тій підставі, що більшовики Росії до українських більшовиків стосунку не мають. Водночас у запасі залишалася друга резолюція, яка нагаду-

вала українським більшовикам, що самостійною партією вони не є, а підпорядковані єдиному ЦК російської компартії.

Влітку 1918 року після провалу великомасштабного німецького наступу на Західному фронті та висадки американських військ у Франції вималювалася неминучість поразки Німеччини у світовій війні. Німецьким лідерам стало очевидно, що наступ у глиб Росії тепер недоцільний не лише з політичного, а й з воєнного погляду. Зазвичай самовпевнений Еріх фон Людендорф у меморандумі статс-секретарю закордонних справ Ріхарду фон Кюльману 9 червня зазначав, що через брак кадрів на Західному фронті командування армією змушене ще більше послабити дивізії на Східному. «Вони досить сильні, щоб виконувати завдання окупаційного порядку, — продовжував Людендорф, — але, якщо становище на сході погіршиться, вони не впораються із ним»²⁹.

Однак не кращим було й становище Леніна. 25 червня в листі Кюльману Мірбах підвів ризик під більшовицьким періодом правління в Росії, зауваживши, що «після двомісячного уважного спостереження» вже не може «поставити більшовизму сприятливого діагнозу. Ми, безсумнівно, стоїмо біля ліжка небезпечно хворої людини, стан якої може іноді й покращитися, але яка приречена», — писав Мірбах і запропонував заповнити «новоутворену порожнечу» новими «урядовими органами, які ми триматимемо напоготові та які будуть цілком і повністю перебувати у нас на службі»³⁰.

Звісно, те, що відбувалося в німецькому посольстві, не залишилося непоміченим радянською держбезпекою. У дні, коли Мірбах відсилав до Берліна свої пропозиції про необхідність зміни німецької східної політики, у ВЧК, очолюваній лівим комуністом Дзержинським, створили відділ «зі спостереження за охороною посольства і за можливою злочинною діяльністю посольства». На посаду завідувача цього відділу призначили майбутнього вбивцю німецького посла лівого есера Якова Блюмкіна, молодого чоловіка 19–20 років.

Слід зазначити, що співробітники німецького посольства давно вже жили в передчутті неприємних подій. 4 червня радник німецької місії в Москві Курт Ріцлер у вкрай емоційному посланні до Берліна в найтемніших барвах описував майбутнє:

За останні два тижні становище різко загострилося. На нас насувається голод, його намагаються задушити терором. Більшовицький кулак гримить усіх підряд. Людей спокійно розстрілюють сотнями. Усе це саме по собі ще не так погано, але тепер уже не може бути жодних сумнівів у тому, що матеріальні ресурси більшовиків закінчуються. Запаси пального для машин вичерпуються, і навіть на латиських солдат, які сидять у вантажівках, більше не можна покладатися — не кажучи вже про робітників і селян. Більшовики страшно нервують, ймовірно, відчуваючи наближення кінця, і тому щури починають завчасно залишати потопаю-

чий корабель [...] Карахан* засунув оригінал Брестського договору у свій письмовий стіл. Він збирається захопити його з собою до Америки і там продати, заробивши величезні гроші на підписі [німецького] імператора...

Ніхто не в змозі передбачити, як вони [більшовики] зустрінуть свій кінець, а їхня агонія може тривати ще кілька тижнів. Можливо, вони спробують втекти у Нижній [Новгород] або у Єкатеринбург. Можливо, вони збираються в розпачі упитися власною кров'ю, а може, вони запропонують нам забратися, щоб розірвати Брестський договір (який вони називають «перепочинком») — їхній компроміс із типовим імперіалізмом, врятувавши таким чином у свою смертну мить свою революційну свідомість. Вчинки цих людей абсолютно непередбачувані, особливо у стані відчаю. Крім того, вони знову увірували, що все більш оголена «військова диктатура» в Німеччині викликає величезний опір, особливо в результаті подальшого просування на схід, і що це повинно призвести до революції. Це нещодавно написав Сокольников, ґрунтуючись, очевидно, на повідомленнях [радянського повпреда в Берліні] Іоффе [...] Прошу вибачити мені за цей ліричний відступ про стан хаосу, який, навіть з тутешньої точки зору, вже абсолютно нестерпний³¹.

Заведена Леніним у глухий кут, доведена до кризи, розколота й щоразу слабша більшовицька партія могла нині вхопитися лише за соломинку, яку в березні 1918 року простягав їй Троцький: «Хай скільки б ми мудрили, хай яку б тактику винайшли, врятувати нас у повному сенсі слова зможе лише європейська революція»³². А для її стимулювання треба було розрубати затягнутий вузол радянсько-німецьких відносин і тим згуртувати розколоту більшовицьку партію, на що категорично не погоджувався Ленін.

Можливо, відновлювати війну влітку 1918 року було не менш ризиковано, ніж продовжувати її в березні. Але в червні більшовикам уже не було з чого вибирати. Ленінську політику «перепочинку» випробували, і вона не дала очікуваних результатів. У червні вже не мало значення, чи мав резон Ленін у березні. Революція за три місяці перепочинку втратила свій безкомпромісний динамічний біг. Агонія і відчай більшовицького режиму сягнули своєї найвищої точки. Її можна визначити з точністю до дня — 6 липня 1918 року, коли двоє співробітників радянської держбезпеки: Блюмкін і Микола Андреев, — які приїхали з мандатом Дзержинського і його заступника Івана Ксенофонтова до особняка німецького посольства, зажадали зустрічі з послом Німеччини Мірбахом у надзвичайно важливій справі. У цю мить більшовицький уряд був врятований, а разом з ним, за ще більшою іронією долі, — і ленінський брестський «перепочинок».

* Лев Карахан, заступник наркома іноземних справ. — Прим. авт.